Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Факультет іноземної та слов'янської філології

Кафедра української мови і літератури

Отрохова Ольга Павлівна

ДІЄПРИКМЕТНИК В ОСВІТНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ: ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНОЇ НОРМИ

Спеціальність: 014 Середня освіта (Українська мова і література)

Галузь знань: 01Освіта/Педагогіка

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

Науковий керівник:
_____ В. В. Герман,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови і літератури
«____» _____ 20__ року

Виконавець: _____ О. П. Отрохова
«____» _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП……..……..…….4
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОЇ ПАРАДИГМИ В МОРФОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ МОВИ ……...8
1.1. Позиції науковців щодо інтерпретації морфологічної природи дієприкметника ……...8
1.2. Ад'єктивація дієприкметників як вид міжкатегоріальної транспозиції та спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу ……..…..17
Висновки до Розділу І ……...23
РОЗДІЛ ІІ. ВЖИВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОВИХ ОДИНИЦЬ В ОСВІТНІХ ДОКУМЕНТАХ...……..…….....24
2.1. Мовна норма ділового стилю …….....….....….24
2.2. Граматичні норми вживання дієприкметників у документах 34
2.2.1. Проблеми граматичного вживання активних дієприкметників в освітніх документах …….....34
2.2.2. Складні випадки вживання пасивних дієприкметників у освітянських нормативно-правових документах 44
2.2.3. Дієприкметниковий зворот у документах про освіту.....46
2.3. Способи заміни активних дієприкметників у нормативно-директивних документах про освіту…….....49
Висновки до Розділу ІІ ……..…….....62
РОЗДІЛ ІІІ. СПЕЦСЕМІНАР «НОРМИ ВЖИВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ДІЛОВОМУ МОВЛЕННІ» (НА МАТЕРІАЛІ НОРМАТИВНО-ДИРЕКТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ) ДЛЯ ГІМНАЗІЙ ДЛЯ ТАЛАНОВИТИХ ТА ТВОРЧО ОБДАРОВАНИХ ДІТЕЙ (11 КЛАС)»……...63

3.1. Мета і завдання спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11клас)»…….....63

3.2. Робоча навчальна програма спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»……...66

Висновки до Розділу ІІІ ……..…….....80

ВИСНОВКИ……...81

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ……...……...85

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ……....……..90

ВСТУП

У добу творення незалежної країни, у зв'язку із закріпленням Конституцією України статусу української мови як державної, питання культури мовлення набуває особливої ваги. Писемне спілкування в державному, суспільному, політичному, господарському житті, в ділових відносинах між організаціями та установами здійснюється українською. Це спричиняє появу чималої кількості помилок і на певний час знижує рівень культури мовлення в загальнонаціональному вимірі. Тому питання вивчення мови, вироблення мовного чуття набуває особливої ваги. Міра володіння мовою є мірою духовності, культури, гуманістично-державного мислення нашого сучасника.

Мова – одне із найбільших культурно-духовних надбань етносу, оскільки в ній акумулюється його знання про навколишній світ і про себе. Природно, що обличчя етнічної спільноти визначає мовна система її щоденного розмовного вжитку. Проте дуже важливу роль у житті народу відіграє ділова мова як засіб репрезентації ділової документації, вона є чинником, який сприяє консолідації етносу, знаряддям творення єдиної національної культури. Але невідповідність між теоретичними знаннями й практичними вміннями мовців негативно позначається на культурі їхнього мовлення. Щоб запобігти цьому, треба усвідомити необхідність вміння орієнтуватися в конкретній мовленнєвій ситуації, ураховуючи мовні норми («сукупність загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації» [66, с. 66]).

Це, зокрема, стосується й уживання активних дієприкметників у мові нормативно-правових документів. Ставлення до цих дієприкметникових одиниць серед науковців майже одностайне: А. Бортняк вважає активні дієприкметники «незграбними» утвореннями, що шкодять чарівності нашої мови; О. Курило категорично заявляє, що українська мова не знає активних дієприкметників на -*чий, (в)ший*»; І. Фаріон відзначає майже повну відсутність

у ній активних дієприкметників теперішнього часу; до явищ колишньої, а не сучасної мовної традиції відносить подібні мовні одиниці М. Пилинський; суржиком і неприродним явищем нашої мови називає активні дієприкметники І. Вихованець; Ю. Шерех, І. Кучеренко взагалі вбачають достатньо підстав вважати його віддієслівним відносним прикметником.

Аналіз наукової літератури показав, що накопичений теоретичний і практичний матеріал стосується здебільшого загальних положень стосовно семантико-граматичного аспекту дієприкметника (І. Кучеренко, І. Вихованець), мовних норм його застосування (Б. Антоненко-Давидович), складних випадків вживання (Л. Азарова), питань перекладу (Л. Лещенко), культури мови ділових паперів (М. Зубков, О. Муромцева, І. Плотницька) та ін. Проте праць, що досліджують вживання дієприкметникових одиниць у культуромовному аспекті на матеріалі нормативно-правових документів про освіту замало, що й зумовлює **актуальність** нашого дослідження.

Мета роботи – культуромовний аналіз дієприкметникових одиниць, вживаних у нормативно-правових документах про освіту.

Основні завдання дослідження:

- окреслити теоретико-етодологічні засади дослідження: позиції науковців щодо морфологічної природи дієприкметника та явища ад'єктивації як способу уникнення активних дієприкметників теперішнього часу;
- дослідити граматичні норми вживання дієприкметникових одиниць у діловому мовленні;
- виявити граматичні особливості вживання активних і пасивних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту;
- окреслити способи заміни активних дієприкметників в освітянській документації;
- укласти спецсемінар «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні» (на матеріалі нормативно-директивних документів про

освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)».

Об'єктом дослідження є дієприкметникові одиниці.

Предмет дослідження – граматичні норми вживання активних і пасивних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту.

Матеріалом дослідження слугували збірники: «Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації», «Збірник нормативно-правових актів щодо взаємного визначення документів про освіту, наукові ступені та вчені звання», «Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів», «Інструкція з діловодства Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка», Закон України «Про вищу освіту».

Методи дослідження обумовлені цілями і завданнями роботи, а також специфікою матеріалу, що вивчається. У роботі застосовуються методи: комплексний лінгвістичний (функціонально-семантичний, етимологічний), порівняльний, статистичного аналіз, а також загальнонаукові методи аналізу і синтезу, порівняння і узагальнення.

Теоретико-методологічну основу дослідження складають праці Б. Антоненка-Довидовича, І. Вихованця, К. Городенської, О. Микитюк, М. Плющ, О. Співака, І. Фаріон та ін.

Спостереження і висновки, отримані в результаті дослідження, сприяють подальшому вирішенню проблем в галузі граматики, що становить **теоретичну значущість** роботи.

Результати дослідження мають певну **практичну цінність.** Вони можуть бути використані під час викладання граматики, культури мови, стилістики тощо. Матеріал, представлений у роботі, може також становити інтерес для широкого кола любителів рідного слова.

Апробація результатів дослідження проводилася під час виступу на V Міжнародній науково-практичній конференції студентів, магістрантів,

аспірантів «Філологія, лінгводидактика, професійна комунікація в науковому дискурсі (Суми, 2021). Окремі положення роботи висвітлені в **статтях**: 1. Отрохова О. П. Складні випадки вживання пасивних дієприкметників в освітянських нормативно-правових документах. *Актуальні питання філології та методології* (Суми, 2021); 2. Шляхи заміни активних дієприкметників у діловому стилі. *Актуальні питання філології та методології* (Суми, 2021).

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, першого розділу, де досліджуються морфологічні аспекти дієприкметникової парадигми в сучасній українській мові, а також явище ад'єктивації як спосіб уникнення у ділових текстах дієприкметникових утворень; другого розділу, в якому розглядаються складні випадки вживання дієприкметникових одиниць у діловому мовленні, аналізуються норми і доцільність використання дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту; третього розділу, в якому подано розроблений для студентів 2 курсу спецсемінар «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»; висновків; списку використаної літератури і списку використаних джерел (68 найменувань). Загальний обсяг магістерської роботи – 90 сторінок.

РОЗДІЛ І
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОВОЇ ПАРАДИГМИ В МОРФОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІЛОВОЇ МОВИ:

1.1. Позиції науковців щодо інтерпретації морфологічної природи дієприкметника

Українська мова належить до найбагатших і найрозвиненіших мов світу і, за словами І. Срезневського, «навряд чи поступиться, наприклад, перед богемською щодо багатства слів і виразів, перед польською щодо мальовничості, перед сербською щодо приємності; щодо гнучкості й багатства синтаксичного – це мова поетична, мелодійна, мальовнича» [Цит. за: 15, с. 3]. Однак утиски і заборони позбавили її умов для нормального розвитку і функціонування, довгий час вона не використовувалася у державних установах і в освітніх закладах, її розвиток відбувався переважно в межах художнього стилю. Розбудова публіцистичного, наукового та офіційно-ділового стилів, які є атрибутом високорозвинених літературних мов, почалася у 20-х рр. XX ст., коли політика українізації розширила сферу вживання української мови, на неї було переведено законодавство, адміністративно-державне урядування, освіту, пресу, науку і культуру, що зумовило становлення наукового, публіцистичного, офіційно-ділового стилів. На жаль, уже наприкінці 20-х рр. XX ст. політика русифікації спричинила звуження сфери функціонування української мови, вироблення в масовій свідомості стереотипу її непрестижності й меншовартості.

Незважаючи на невирішеність багатьох проблем, сьогодні є очевидними позитивні зрушення в мовній ситуації в Україні. Зростає кількість тих, хто спілкується українською мовою; нею заговорили соціально авторитетні верстви населення – політики, бізнесмени, журналісти, митці. На думку фахівців, для справжнього утвердження мови в державі нею повинні спілкуватися три чверті населення, які називають себе українцями. О. Гончар

зазначає, що «усунути деформацію мови, очистити її від спотворень, повернути нашій мові справжню народну красу – це справа честі всіх нас, природний обов'язок кожного перед незалежною, вільною Україною. Адже і мовою нації визначається моральне здоров'я народу, його розвиненість, культурність. Все це також визначатиме образ і творчу спромогу України в сім'ї цивілізованих демократичних держав» [36, с. 2].

Будь-яка мова потребує охорони й турботи як від суспільства в цілому, так і кожного її члена зокрема. Свідома турбота про мову називається кодифікацією мови – «упорядкування, приведення до системи, до цілісного несуперечливого зводу (кодексу)» [36, с. 234]. Індивідуальна мовна культура – це своєрідна візитна картка особи незалежно від її віку, фаху, посади. Навряд чи матиме належний авторитет і вплив той, «хто не вміє правильно висловити свою думку, хто не користується виражальними мовними засобами, неспроможний дібрати лексичні вирази відповідно до конкретної ситуації» [13, с. 18].

Свідоме ставлення до мовних явищ передбачає розуміння змісту лінгвістичних понять, зокрема таких, як «мовна норма». Вони охоплюють усі рівні мови. Норми є необхідною умовою існування літературної мови, її повноцінного функціонування в суспільстві. Вони забезпечують стабільність, уніфікованість, наступність у розвитку. Без обов'язковості норм неможливе здійснення ефективної комунікації. Мовець, який володіє літературною мовою, є прикладом для інших. Але необхідно розуміти, що «до деяких зразків хочеться наблизитися, від інших – відійти» [2, с. 12]. Поняття «культура мови» містить чимало вимог, які, зрештою, відповідають нормам – лексичним, граматичним, стилістичним тощо.

У межах дослідження нас цікавлять норми, що визначають доцільність використання дієприкметникових сполук у діловому мовленні.

Дієприкметник як нормативний термін (його назва уперше була вжита у 1893 р. С. Смаль-Стоцьким і Ф. Ґартнером у «Граматиці руської мови») в українському мовознавстві закріпився у 30-х рр. ХХ ст. після виходу у

1933 р. «Українського правопису». До цього часу в граматиках української мови на його позначення вживалися назви «причасник», «дієприложник», «прикметник часівниковий», «дієслівний прикметник».

Становлення дієприкметникової системи слов'янських мов – одне з важливих і складних питань сучасної лінгвістики. Категорійно-семантична різноманітність, функційна багатоплановість зумовили серед мовознавців дискусійність питань, пов'язаних із частиномовним статусом цих слів (Ф. Буслаєв, В. Виноградов, І. Вихованець, Г. Гнатюк, А. Грищенко, К. Городенська, О. Курило, І. Кучеренко, О. Пєшковський, В. Русанівський, О. Синявський, Є. Тимченко, О. Шахматов та ін.).

Дієприкметник у своєму розвитку сягає найглибших шарів історії. Відомо, що основу сучасного дієприкметника й дієприслівника становить колишній праслов'янський дієприкметник. Перші слов'янські граматики називають його серед восьми частин мови. А. Павловський зазначає, що у праці Лаврентія Зизанія «Граматика словенська» (1596 р.), написаній церковнослов'янською мовою з великим впливом тогочасного українського живого мовлення й призначеній як підручник для учнів братських шкіл, «граматичні категорії дієприкметника («причастия»), спільні з дієслівними, розглянуто разом із ними, а спільні з прикметниковими лише згадано у визначенні його як окремої частини мови» [45, с. 5].

Не містить принципових відмінностей у кваліфікації подібних утворень і «Граматика» Мелетія Смотрицького (1619 р.). У спеціальному розділі проаналізовано всі притаманні «причастиям» частиномовні ознаки й граматичні категорії, окремо спільні з дієслівними й окремо спільні з прикметниковими. Зауважимо, що саме М. Смотрицькому належить термін «дѣєпричастіє» (дієприслівник), що означає «назву слова, яке походить зі скороченого "через усѣчениє или изАтіє" прикметника й утрачає категорію відмінка» [Цит. за: 65, с. 129].

І. Ужевич у праці «Граматыка словенская» (1643 р.) називає дієприкметник окремою частиною мови, проте його граматичні категорії

розглядає разом із дієслівними. До дієприкметників мовознавець зараховує і форми на -*чи* (пануючи, держачи тощо). На жаль, свого часу ця праця не була опублікована й не змогла відіграти належної ролі в розвитку граматичної думки.

Г. Гнатюк зазначає, що в розвідках західноукраїнських лінгвістів XIX ст. І. Могильницького, Й. Левицького, Я. Головацького, М. Лучкая, а також у працях І. Срезневського дієприкметник визначено «як відмінювану частину мови» [19, с. 13].

У «Граматиці малоросійського наречія» О. Павловський зауважував, що «дієприкметника «у малороссиян» зовсім немає» [45, с. 6].

О. Востоков виводить дієприкметник із складу частин мови, називаючи його «прикметником, утвореним від дієслова, що означає теперішній або минулий час дії або стану» [14].

Помітне місце в історії дослідження дієприкметника займають праці О. Потебні, зокрема «Записки по русской грамматике», де вчений, спираючись на аналіз широкого фактичного матеріалу, обґрунтував власну концепцію походження цієї категорії в слов'янських мовах, розглянув її семантичні, граматичні й синтаксичні особливості. Дослідник вказував на дієприкметник як на граматичну категорію, більш близьку до первісного імені, яке «передувало виділенню категорій іменника й прикметника, за способом зображення в ньому ознаки найближче підходило до дієприкметника; воно могло бути назване дієприкметником, якби з нього зняти шари, що налягли на нього згодом» [52, с. 95]. Заперечуючи тільки віддієслівне походження цієї граматичної категорії, О. Потебня припускав, що дієприкметник не твориться від дієслова, а з'являється разом із ним. Учений наголошував на спільній темі дієслова й дієприкметника, «спільності, яка в деяких випадках могла відбутися й навпаки, унаслідок віддієприкметниковості деяких дієслівних розрядів» [52, с. 95]. Первісне ім'я, на думку вченого, можна назвати дієприкметником, який «байдужий до граматичного суб'єкта й об'єкта, суб'єкта й атрибута» [53, с. 97] (тобто не мало часів, станів, родів, чисел і відмінків). На думку вченого,

відмінність між дієприкметником і дієсловом «могла полягати не у відсутності в дієприкметнику енергійності, а в тому, що він позначає ознаку дану, засвоєну свідомістю раніше, а не таку, що виникає у свідомості в момент мовлення [53, 143].

Г. Пауль з цього приводу зазначає, що «прикметник повинен був спочатку досягнути свого повного розвитку, і лише після цього міг виникнути дієприкметник <…>, а його перевага полягає насамперед у тому, що він уможливлює атрибутивне вживання слова, яке виражає дію» [47, с. 426].

У сучасній лінгвістичній літературі існують різні погляди на природу дієприкметника: традиційно дієприкметник визначається як «неособова, недієвідмінювана форма, в якій морфологічні значення часу, виду і стану поєднуються з прикметниковими формами роду, числа й відмінка» [60, с. 345]; однак, на думку А. Грищенка, таке визначення дієприкметника «не відображає суттєвих змін у його морфологічній природі порівняно з початковою парадигмою» [22, с. 279]; Г. Гнатюк вбачає у ньому «змішану (гібридну) частину мови, проміжну між прикметником і дієсловом» [19, с. 228]; Л. Булаховський, І. Кучеренко називають його, відповідно, «дієслівним прикметником» [9, с. 13] чи «відносним (віддієслівним) прикметником» [38, с. 20]; І. Вихованець не виключає можливості його розчленування «на дієслівні й прикметникові утворення» [12, с. 128]; низка дослідників (В. Щерба, М. Жовтобрюх, Б. Кулик) вважають його «формою дієслова» [Цит. за: 41, с. 327]; Д. Овсянико-Куликовський кваліфікував це утворення як «частину мови, в якій ознаки, створені дією предмета, приписані предмету як його належність» [44, с. 19]; І. Білодід називає дієприкметник «неособовим дієслівним утворенням, що поєднує в собі дієслівні і прикметникові ознаки» [58, с. 408]; О. Микитюк – дієслівною формою, «що виражає ознаку предмета за дією, яку виконує предмет, або дією, котра на нього спрямована» [41, с. 327] тощо.

Університетські та шкільні підручники традиційно кваліфікують дієприкметник як:

- «особливу форму дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом: *намальований (такий, що його намалювали)*» [60, с. 290];
- «неособову форму дієслова, яка відповідає на питання *який? яка? яке? які?* і поєднує в собі ознаки дієслова та прикметника» [48, с. 145];
- «різновид віддієслівного прикметника зі збереженою лише дієслівною категорією виду та диференційованою сукупністю прикметникових категорій роду, числа й відмінка» [61, с. 341].

Найпоширенішою є думка, що «дієприкметник – неособова форма дієслова» [63, с. 141].

Дієприкметник відзначається подвійною природою на всіх рівнях мови. Цю подвійність останнім часом, як зазначає І. Вихованець, витлумачують інакше, ніж раніше: так само порівнюють за семантичними, морфологічними і синтаксичними ознаками, однак при цьому заперечується гібридність дієприкметника і обґрунтовується його функціональна різнорідність, на основі чого «дієприкметники розчленовано на дієслівні й прикметникові утворення. Їх розглянуто в ізольованому вживанні, тобто поза синтаксичним контекстом, і в контексті, як аналітичні дієприкметникові форми» [12, с. 286]. За семантичною ознакою дієприкметник ближче стоїть до прикметника, ніж до дієслова, бо виражає ознаку предмета за виконуваною ним дією або властивим йому станом. На думку Л. Паламар, він «становить проміжну групу слів між дієсловом і прикметником» [46, с. 187], напр.: *документ підписаний керівником; давно укладені угоди; накреслені плани співробітництва.*

Дослідники констатують наявність таких прикметникових ознак у дієприкметника: категорії роду, числа й відмінка, залежних від іменника, синтаксична функція означення або складеного іменного присудка, напр.: *проголошений закон про мови, надрукований указ*. Категорії роду, числа і відмінка у дієприкметниках узгоджуються з означуваним іменником чи займенником, за винятком тих випадків, коли іменник чоловічого роду – назва професії – має значення жіночого (напр.: *декан факультету обрана делегатом конференції*).

Лише аналітичні дієслівні форми перебувають у царині дієслова, оскільки вони використовують типову для цього формально-синтаксичну функцію присудка. Переведення дієприкметника у присудкову позицію здійснюється за допомогою форм дієслівної морфеми-зв'язки *бути*: *«встановлення плати за освітні послуги, які не були передбачені відповідними документами»* (1, с. 115), *«вивчення медико-біологічних дисциплін, що були ними пропущені»* (1, с. 163).

Виражену дієприкметником ознаку предмета за виконуваною ним дією або властивим йому станом кваліфікують як нерозчленовану семантику стану. Як зазначає І. Кучеренко, дієслівна категорія стану вказує на відношення між діячем і об'єктом дії, має морфологічні показники і «є одним із кваліфікаційних факторів дієприкметника» [Цит. за: 63, с. 142], а також визначає поділ дієприкметників на активні (означуваний предмет діє сам) та пасивні (підлягає дії іншого предмета). І. Вихованець вважає, що для власне дієслів «основною є семантика дії, а семантика стану належить до їхньої периферії. Крім того, цю «периферійну» семантику стану вони видозмінюють у стан як процес. Дієприкметникові ж, навпаки, властива нівеляція ознаки процесуальності і перетворення її на віддієслівну ознаку предмета» [12, с. 286]. Із власне дієслівних морфологічних категорій дієприкметникам властива лише категорія виду, але, як зазначає В. Русанівський, «її мають й інші, пов'язані з дієсловом, одиниці, напр.: *писати* і *писання, писаний, пишучий, пишучи, писавши; написати* і *написання, написаний, написано, написавши*. Інші, власне дієслівні категорії, зокрема часу і способу, які визначають специфіку дієслова як самостійної частини мови, дієприкметникові не притаманні» [Цит. за: 63, с. 143].

Дієприкметникам властиві категорії виду (доконаного і недоконаного) та часу (теперішнього чи минулого), напр.: *пишучий – написаний*, *складаючий – складений*. Дієприкметник – напівпредикативна форма і засіб передачі другорядної дії. Як зазначає І. Вихованець, часове значення дієприкметника якісно відрізняється від дієслівного. Дієприкметник «не виражає стосунку до

моменту мовлення, а тому не має трьох часових форм. Він зберігає лише часову співвіднесеність з дієслівними формами теперішнього та минулого часу» [12, с. 129]. Тому, за словами К. Городенської, одні дієприкметники сприймаємо «немовби такими, що стосуються дії в момент мовлення, інші вказують ніби на те, що вона передує моментові мовлення» [11, с. 287]. Вихідні показники теперішнього і минулого часу дієслів у дієприкметників нейтралізовано у зв'язку з їхнім використанням у прикметниковій позиції.

Названа дієприкметникова ознака не пов'язується з часом повідомлення про неї. Якби дієприкметник чітко виражав властиві дієслову граматичні значення теперішнього, минулого та майбутнього часу, то його часові показники, як зазначає Г. Гнатюк, «не можна було б нейтралізувати й перевести в інший часовий план за допомогою часових показників форм аналітичної синтаксичної морфеми-зв'язки *бути* та дієслівних напівзв'язок *стати, здаватися* та ін.» [Цит. за: 63, с. 144], пор.: *дисципліни перезараховані, дисципліни були перезараховані, дисципліни можуть бути перезараховані.* Тому час дієприкметника визначається у відношенні до основної дії, а саме: активні дієприкметники теперішнього часу виражають одночасність з основною дією; активні дієприкметники минулого часу – попередність щодо основної дії; пасивні дієприкметники доконаного виду – попередність дії. Пасивні дієприкметники недоконаного виду виражають ознаку предмета внаслідок дії: одночасної з основною, такої, що передує основній. Внаслідок цього останні називаються «дієприкметниками без часової віднесеності» [63, с. 142]. Втрата протиставлень за ознакою часу в межах активних і пасивних дієприкметників дає змогу констатувати, що, як зазначає О. Співак, «категорія часу як дієслівна ознака не властива відповідним морфологічним одиницям. Традиційні терміни «дієприкметник теперішнього часу» і «дієприкметник минулого часу» – це умовні позначення, які не відображають граматичних значень відповідних форм» [55, с. 23].

На відміну від дієслова, дієприкметник не має і категорії способу. До того ж, прикметникова категорія відмінка унеможливлює належність

дієприкметника до дієслівної форми. Бо власне дієслівні і власне прикметникові категорії не поєднують у похідних одиницях.

Питання про синтаксичне вживання дієприкметника пов'язане з його лексико-граматичними особливостями. О. Потебня, зокрема, досліджував семантичну природу предикативних та атрибутивних конструкцій з урахуванням подвійної природи цього утворення. Розглядаючи дієприкметник-присудок поряд із конструкціями, які мають у присудку дієслово, з одного боку, та іменник – з іншого, учений відзначав «неможливість пояснення особливостей сполучення *есмь* із дієприкметниками теперішнього часу активного стану без аналізу всіх подібних сполук» [65, с. 131], зазначаючи, що «усі зміни дієприкметника в присудку виражають прагнення зосередити предикативність у дієслові, унаслідок чого дієприкметники втрачають свою предикативність і заступаються дієсловами» [53, с. 247]. Складений присудок із призв'язковою дієприкметниковою частиною не здобув однозначної характеристики в лінгвістичній науці. О. Потебня не вважає поєднання дієприкметника з дієсловом ні єдиною, ні описовою формою, розглядаючи його як сполучення двох форм, кожна з яких може стати центром тяжіння інших слів і зазнає функціональних (нефонетичних) змін.

Досліджуючи історію становлення дієприкметника в східнослов'янських мовах загалом і в українській зокрема, учений указував, що його вживання помітно звужене в напрямку до нашого часу. Із нього виникли, з одного боку, дієприслівники, які втратили свою самостійність і злилися з головним присудком, з іншого боку – підрядні частини. Значна втрата давнім дієприкметником предикативності зумовила, на думку вченого, його частковий перехід до розрядів прикметників і прислівників, що докорінно змінило будову речення. Оскільки давні дієприкметники – «зачаткові речення в реченні» [9, с. 118] – розвинулися в підрядні частини, таким чином утворюючи новий тип речення – складнопідрядне, або втратили свою

самостійність. При цьому «вчений заперечував поширену в його час думку, що дієприкметник – це скорочена підрядна частина [65, с. 131].

Отже, зважаючи на подвійну природу дієприкметника, в українському мовознавстві окреслено три підходи до інтерпретації його граматичного статусу: як окремої частини мови, як прикметника й дієслівної форми. Традиційним вважається визначення дієприкметника як неособової форми дієслова. З функціонального погляду дієприкметник неоднорідний, граматично роздвоєний і розчленовується на прикметникові синтетичні й дієслівні аналітичні утворення. Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо вони виступають у типовій для прикметника присубстантивній позиції, виконують прикметникові формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні функції; аналітичні дієприкметникові форми перебувають у сфері дієслова, бо вони вживаються в типовій для дієслова присудковій позиції, в яку їх переводять форми дієслівної морфеми-зв'язки *бути* або форми дієслівних напівзв'язок, які, з одного боку, нейтралізують прикметникові морфологічні категорії роду, числа та відмінка, а з іншого – стають виразниками власне дієслівних категорій часу і способу. Це означає, що аналітичні дієприкметникові форми виконують дієслівні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції.

1.2. Ад'єктивація дієприкметників як вид міжкатегоріальної транспозиції та спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу

Для дієприкметників характерні явища ад'єктивації та субстантивації. Переходячи в іменники, дієприкметники набувають значення предметності і виступають у реченні як підмет або додаток. У ряді випадків субстантивовані дієприкметники зберігають дієслівні станові, видові, часові ознаки, напр.: *головуючий*. Деякі дієприкметники, субстантивуючись, зберігають залежні слова, з якими становлять єдине поняття, напр.: *виконуючий обов'язки*.

Для субстантивації дієприкметників проміжним, але необов'язковим етапом є ад'єктивація – одне із проблемних питань розмежування частин мови, актуальним на сьогодні. Суперечливість переходу дієприкметників до класу прикметників пояснюється не тільки невиразністю ознак, але й нечіткістю критеріїв ад'єктивації дієприкметників.

Значна кількість досліджень, присвячених цій проблемі, свідчить про неабиякий інтерес і складність розв'язання окремих її питань. До цієї теми зверталися, зокрема, Д. Овсянико-Куликовський (звертав увагу на умови послаблення дієслівності дієприкметників, що є першою ознакою ад'єктивації); В. Русанівський (досліджував роль прислівників у явищі ад'єктивації); В. Виноградов (вважав, що найбільшою силою, яка впливає на розвиток якісних значень, є прямий додаток при дієприкметнику); О. Потебня (наголошував, що найчастіше піддаються ад'єктивації пасивні дієприкметники через їх здатність бути в препозиції); О. Пєшковський (дотримувався думки про те, що дієприкметники відрізняються від інших дієслівних прикметників послідовним відмінюванням за видами, відмінюванням за числами та дієслівним керуванням) тощо. Питання ад'єктивації дієприкметників на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки привертає увагу таких мовознавців, як В. Бойко, О. Безпояско, І. Вихованець, К. Городенська, Г. Гнатюк, Л. Давиденко та інш.

За традиційним визначенням, ад'єктивація дієприкметників – їх «перехід до класу прикметників, у процесі якого дієприкметник втрачає дієслівні категорії часу, виду, стану, виражаючи постійну ознаку, але синтаксично він виконує атрибутивну і предикативну функцію» [24, с. 37]. Першу виконують дієприкметники всіх часостанових груп (одиничні й із залежними словами), напр.: *випускаюча кафедра* (4, с. 48) *описуючий пристрій* (4, с. 23); *узагальнюючий виступ* (4, с. 42)*, дестабілізуючі чинники* (4, с. 48); другу – здебільшого пасивні дієприкметники, напр.: *документи вважаються виконаними* (4, с. 45); *поставлені завдання вирішені* (4, с. 45). Особливістю предикативного функціонування дієприкметників у сучасній українській мові

є відсутність спеціалізованих форм (в російській мові, наприклад, це короткі дієприкметники), тому предикативну функцію виконують ті ж їх форми, що й атрибутивну.

Ад'єктивуючись, дієприкметники втрачають процесуальність та результативність ознаки і набувають якісності. Проте такі дієприкметники, окрім якісного, можуть мати й відносний характер: одні з них піддаються ступенюванню і мають здатність виявляти інтенсивність ознаки, напр.: *відповідальна* особа (4, с. 47); інші не піддаються і, як відносні прикметники, інтенсивність ознаки виявляти не можуть, напр.: *розмножувальна техніка* (4, с. 41).

На думку більшості дослідників, найзагальнішими критеріями виявлення ад'єктивованих значень у дієприкметників є такі: неможливість трансформації дієприкметників з іменниками у конструкцію з особовим дієсловом, співвідносним з дієприкметником; неможливість сполучення дієприкметника із залежними словами. Врахування відсутності чи наявності залежних слів при дієприкметнику широко застосовується на практиці при встановленні ад'єктивованих значень, але не зовсім точно. Відсутність залежних слів у даному контексті оцінюють як ад'єктивацію дієприкметника. Такий підхід істотно змінює наслідки, оскільки має половинчастий характер. Адже відсутність залежних слів, на думку Ю. Шереха, «може бути не органічною особливістю дієприкметника, а випадковістю. Тому критерієм ад'єктивованих значень має бути неможливість сполучення із залежними словами в даному контексті, а не їх відсутність» [67, с. 147], напр.: дієприкметник *констатуюча* легко трансформується в конструкцію з особовим дієсловом: *частина, яка констатує*. До розрізнювальних факторів між ад'єктивованими й неад'єктивованими значеннями дієприкметників, за словами О. Крижанівської, відносять також наявність / відсутність дериватівного зв'язку з прислівниками та абстрактними іменниками на *-ість*, причому «його наявність провокує виділення ад'єктивованих значень»

[35, с. 69], напр.: *документи, нормативність яких фіксується законодавчими актами* (2, с. 56); *закон, який набирає чинності* (2, с. 84).

Дієслівні категорії часу, виду, стану, дієслівне керування не в однаковій мірі впливають на ад'єктивацію дієприкметників.

Так, категорія часу в дієприкметниках української мови, як зазначає Н. Грозовська, – порівняно слабкий граматичний фактор, що не стає на перешкоді ад'єктивації дієприкметників на *-чий* і *-ний (-ений)*, *-тий*. Ад'єктивація дієприкметників на *-чий*, за її словами, «відбувається переважно при потребі передати загальніше, ніж його виражає власне дієприкметник, якісне поняття, зокрема, коли в мові немає відповідного прикметника» [37, с. 87]. Історичним фактором, що перешкоджає ад'єктивації дієприкметника на *-чий*, є наявність спільнокореневих з ними прикметників на *-чий*, «які мають загальні якісні ознаки і цілком покривають потребу вираження оякіснених ознак за значення дієслів» [37, с. 88]. Перешкоджати ад'єктивації може наявність спільнокореневих прикметників на *-ний*, які складають з дієприкметниками опозиційну пару: загальна якісна ознака – конкретна процесуальна ознака, напр.: *підсумковий – підсумовуючий*. На думку більшості дослідників, найчастіше ад'єктивація в дієприкметниках на *-чий* відбувається тоді, коли вони перебувають в складі термінологічних сполук, напр.: *підсумковий запис* (4, с. 55), *поточний і підсумковий контроль* (2, с. 14).

Однак останнім часом щодо ад'єктивації дієприкметників у сфері термінології в мовознавстві висловлюються думки і протилежного характеру. Традиційну думку намагаються спростувати деякі дослідники, зокрема Л. Калакуцька, яка висловлює сумнів щодо того, що уведення дієприкметника у склад термінологічної сполуки повинно означати його ад'єктивацію або ад'єктивність його значення. Активні дієприкметники на *-чий* в термінологічних сполуках «виражають процесуальний характер і ад'єктивуючись, починають означати здатність чого-небудь (рідше кого-небудь) до певної дії, процесу, що може спрямовуватись на інший предмет» [28, с. 22], напр.: *констатуюча частина* (4, с. 26).

У науковій та навчальній літературі немає чіткості щодо кваліфікації утворень «префікс не + дієприкметник». Здебільшого вони ад'єктивуються і тільки при певних умовах наявності спільнокореневих прикметників з подвоєним *-нн-* й іншим наголосом, позначаються як дієприкметники. Проте приєднання префікса *не-* в багатьох випадках не знімає процесуальності чи результативності, а вказує на те, що в якомусь аспекті заперечується значення дієслівної основи, напр.: *неакредитована освітня програма* (2, с. 12).

Основою ад'єктивації дієприкметників вважаються семантичний і граматичний фактори. Дієприкметник, що стоїть перед означуваним словом, наближений до типу прикметника-означення, між тим як той, що стоїть після нього, має чітко виражений дієслівний характер. Д. Овсянико-Куликовський вважав, що «дієслівність в одиничних дієприкметниках проявляється слабше, ніж в дієприкметникових зворотах. Отже, відрив від залежних пояснювальних слів – найперша умова ад'єктивації» [Цит. за: 30, с. 120].

Ад'єктивація дієприкметників буває неоднакова щодо її зв'язку із значеннями дієслова, а саме: ті, що утворилися на основі прямого значення дієслова і виражають постійну ознаку, таку, що характеризує предмет як носія цієї якості, напр.: *опубліковані результати* (2, с. 9), *виконана програма* (2, с. 8); ті, що утворилися через розвиток переносних значень, напр.: *закриті збори* (2, с. 68).

На думку З. Сікорської, вид у пасивних дієприкметниках виступає фактором стримування ад'єктивації тільки в певних умовах: а) недоконаний при наявності суфіксів *-ува-, -ювa-, -оввa-, -ва-*, що надають характерної протяжності дії, незалежно від того, функціонують вони одинично чи з залежними словами. Суфікси *-ова-, -ва-, -а-* в дієприкметниках недоконаного виду часто стають показниками якісної ознаки, напр.: *спеціалізована комісія* (2, с. 13); б) доконаний при наявності або повторюваності префіксів, які вносять семантичні відтінки, конкретизують ознаку, надану дією, або підкреслюють її завершеність, напр.: *права, передбачені Законами України* (2, с. 15). Сильним фактором ознаки пасивності цієї групи дієприкметників

виступають синтаксичні особливості – наявність залежних пояснювальних слів при дієприкметниках, зокрема іменників та займенників в орудному відмінку, прислівників способу дії, прийменникових конструкцій. Пасивні дієприкметники недоконаного виду, вжиті одинично в препозиції, здебільшого ад'єктивуються, коли їх морфемна структура не ускладнена видовими суфіксами.

Таким чином, можемо відзначити, що на сучасному етапі розвитку української літературної мови ад'єктивація дієприкметників виявляється досить активно, охоплюючи всі часово-станові групи, особливо пасивні дієприкметники минулого часу. Набуття дієприкметником якісного або відносного характеру ознаки, яку він виражає, супроводжується деякими зрушеннями у семантиці й повною або частковою втратою дієслівних категорій часу, виду, стану, дієслівного керування.

Висновки до Розділу І

Категорійно-семантична різноманітність, функційна багатоплановість дієприкметників зумовили дискусію серед мовознавців дискусію щодо частиномовного статусу аналізованої орфологічної категорії. Традиційним вважається визначення дієприкметника як неособової форми дієслова. Морфологічну природу дієприкметника становлять дієслівні категорії часу, виду й стану та прикметникові категорії роду, числа і відмінка. Основна синтаксична функція дієприкметника – атрибутивна. Однак аналітичні дієприкметникові форми виконують типову для дієслова предикативну функцію, проте у присудкову позицію дієприкметник може стати лише за допомогою дієслівної морфеми-з'язки *бути* та морфем-напівзв'язок *стати, лишитися* тощо.

Водночас на сучасному етапі розвитку української літературної мови досить активно виявляється явище ад'єктивації дієприкметників, своєрідність і складність виявлення якого зумовлене вживанням слова у невластивій для нього формі. При цьому відбувається втрата дієприкметником дієслівних категорій часу, виду, стану, здатності до дієслівного керування, до сполучення із залежним словом. Ад'єктивуючись, дієприкметники можуть мати не тільки якісний, але й відносний характер. При переході в прикметники дієприкметники втрачають процесуальність та результативність ознаки і набувають якісності, в різній мірі охоплюючи всі часово-станові групи.

Особливості вживання всіх дієприкметникових форм у діловому стилі (мовна норма стилю, труднощі граматичного вживання тощо) і порушення норми розглянемо в наступному розділі.

РОЗДІЛ ІІ
ВЖИВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКОВИХ ОДИНИЦЬ В ОСВІТНІХ ДОКУМЕНТАХ

2.1. Мовна норма ділового стилю

Проблема нормалізації або стандартизації літературної мови – широке коло наукових проблем, пов'язаних насамперед з її виникненням, історією розвитку й функціонування у певних суспільних умовах, – була предметом вивчення науковців, зокрема, І. Огієнка, О. Пєшковського, М. Пилинського, Л. Булаховського, Г. Винокура, І. Фаріон. Зародившись за часів стародавнього світу, усвідомлення потреби вдосконалення мови як знаряддя комунікації в суспільстві остаточно сформувалося в Європі в добу Просвітництва, коли з'явились нормативні граматики і словники окремих європейських мов, а разом із тим постало питання придатності цих мов для літератури, науки й державного урядування в порівнянні з усталеними латинською, грецькою, церковнослов'янською. Власне сам суспільний характер мови, а також її значення як однієї з основних ознак народу, нації неминуче спрямовували увагу й мовознавців, і освічених суспільних кіл до питань мовної політики, оскільки обличчя етнічної спільності людей визначає мовна система її щоденного розмовного вжитку.

Видатний учений І. Огієнко зазначав, що «рідна українська мова гріє душу божественним вогнем, вона бринить для нас небесними звуками» [43, с. 124]. Однак культура комунікації цілком залежить від відповідності між теоретичними знаннями й практичними мовленнєвими вміннями мовців, здатності орієнтуватися в конкретній мовленнєвій ситуації, ураховуючи зміст і засоби вираження думки, володіння правилами мовленнєвої поведінки, власне мовні норми.

Мовна норма – це «реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний чинник, що відповідає мовній системі і становить єдину можливість або найкращий для конкретного випадку варіант, що відібрало

суспільство на певному етапі розвитку» [49, с. 24]. Вона формується на основі низки критеріїв, серед яких І. Фаріон називає такі: територіальний; критерій авторитетних письменників; відповідність мовній системі; національно-ідентифікаційний – «не лише збереження мовної традиції, але й центральна увага до унікальних мовних ознак, на противагу нівеляцій ним процесам інтернаціоналізації чи уніфікації лексики, і навіть граматичним категоріям, а звідси потреба формувати захисну вісь «своє» – «чуже» [64, с. 16]. Отже, мовна норма, за її словами, – це «синтез внутрішньомовних та позамовних чинників, що відображають напрям розвитку суспільства» [64, с. 15]. Образно кажучи, це «прапори та емблеми, за якими можна відрізнити представників різних ідейних та культурних угруповань» [68, с. 192]. А тому завданням мовознавців є відновлення автентичної мовної норми, а обов'язком держави – допомогти суспільству стати організованим і самодостатнім, бо саме таке суспільство «може примусити себе підкорятися нормі, а це вже є безперечною запорукою досягнення цим суспільством висот державотворення» [40, с. 10].

Для спілкування людей потрібна мова, а для культурного спілкування, як зазначає, О. Пєшковський, «потрібна мова наче в квадраті, що культивується як своєрідне мистецтво – мова нормована» [Цит. за: 64, с. 15].

Проблема норми завжди перебувала у центрі проблематики досліджень літературних мов, лінгвістичної стилістики й культури мови. При вивченні питання нормалізації літературної мови найзагальнішою проблемою, на думку М. Пилинського, є «не тільки можливість і доцільність свідомого впливу на літературну мову з боку суспільства, а й межі цього впливу, його інтенсивність та конкретні шляхи і засоби» [49, с. 8]. В якому б аспекті не розглядалася мовна норма, вона завжди носить двоїстий характер: з одного боку, мовна норма є явищем мови, з іншого – явищем суспільним, причому суспільний характер мовної норми проявляється в більшій мірі, ніж суспільний характер власне самої мови. Норма становить конкретну колективну мовну реалізацію, хоча і є певною абстракцією в порівнянні з мовленням індивідуальним.

Рівень культури мовлення людини великою мірою виявляється в морфології, де питання нормативності тієї чи іншої форми визначається досить точно. Українська мова, за словами І. Фаріон, – «винятковий приклад блюзнірського втручання суспільства в її зовнішню історію, <…> у фонетичну та лексико-граматичну матрицю мови. Коли вже неможливо було заперечити українську мову як самодостатню систему, виникла ідея уподібнити її до російської. Політичним інструментом такої зміни стали урядові постанови та рішення, а звідси – задіяні внутрішньомовні чинники: зміна мовної норми» [64, с. 15].

Мовленнєва культура особистості великою мірою залежить від її зорієнтованості на основні риси бездоганного, зразкового мовлення. Літературна мова як відшліфована форма загальнонародної мови обслуговує найрізноманітніші сфери суспільної діяльності людей: державні та громадські установи, пресу, художню літературу, театр, науку і освіту та побут людей. Вона постійно розвивається і збагачується. Цей процес супроводжується усталенням, шліфуванням обов'язкових для всіх літературних норм – загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, які закріплюються у процесі суспільної комунікації.

Щоб бути зразковим, мовлення має характеризуватися такими найважливішими ознаками: правильністю, тобто відповідати літературним нормам, що діють у мовній системі (орфоепічним, лексичним, морфологічним, синтаксичним, стилістичним, пунктуаційним); змістовністю, яка передбачає глибоке осмислення теми й головної думки висловлювання, докладне ознайомлення з наявною інформацією з цієї теми, різнобічне та повне розкриття теми, уникнення зайвого; послідовністю, тобто логічністю та лаконічністю думок; багатством, що передбачає використання різноманітних засобів вираження думок у межах відповідного стилю, уникнення невиправданого повторення слів, однотипних конструкцій речень; точністю, яка великою мірою залежить від глибини знань та ерудиції особистості, а також від активного словникового запасу; виразністю, для досягнення якої

слід виділяти найважливіші місця свого висловлювання і виражати власне ставлення до предмета мовлення; доречністю та доцільністю, яка залежить насамперед від того, наскільки повно й глибоко людина оцінює ситуацію спілкування, інтереси, стан, настрій адресата. Крім цього, треба уникати того, що могло б уразити, викликати роздратування у співрозмовників і вказувати на їх помилки у тактовній формі. Отже, «високу культуру мовлення людини визначає досконале володіння літературною мовою, її нормами в процесі мовленнєвої діяльності» [25, с. 188].

Культура писемного й усного мовлення всіх, хто користується українською мовою як засобом спілкування, полягає в тому, щоб досконало знати мовні норми й послідовно дотримуватися їх.

Значною мірою це стосується й мови ділових паперів. Офіційно-діловий стиль – це мова розпоряджень, законів, актів, програм, постанов, резолюцій, протоколів тощо – один із найдавніших стилів. Його ознаки знаходимо в документах XI – XII ст., українсько-молдавських грамотах, українських літописах. Офіційно-діловий функціональний стиль літературної мови склався як форма мовного спілкування в правовій сфері суспільно-політичного та виробничого життя. Коріння української ділової мови сягає у давньоруські часи. У стародавній Русі, ще в донаціональний період, у перших законодавчих грамотах, актах та інших юридичних паперах закладалися елементи майбутньої мовної культури, «канцелярської мови», що, за визначенням Г. Винокура, є «рудиментом культури мови, першою спробою людини оволодіти мовною стихією, підкорити собі всі ці неслухняні частки, сполучники, займенники, які ніяк не вкладалися в злагоджений правний період» [10, с. 70].

Аналіз мови українських грамот XIV – XV ст., за словами Л. Булаховського, «підтверджує народну основу тогочасного ділового мовлення» [8, с. 31]. І. Білодід також вказує на значний вплив універсалів, грамот, листів гетьманської та полковницьких канцелярій середини XVII ст. – «видатних зразків ділових документів» [4, с. 103] –на формування української

літературної мови. Обстеження зразків ділової мови (договірних грамот, купчих, закладних, дарчих та інших паперів), мови дипломатичних документів, зокрема канцелярії Б. Хмельницького, свічить про вироблення певних трафаретів – зачинів і завершень (так званих клаузул), а також про комбінацію формул у викладі – мовних кліше, синтаксичні структури, специфічна термінологія, які успадкувала сучасна українська ділова мова.

Сфера вживання ділового стилю зумовлює його жанрову розгалуженість. Три основні функції цього виду мовлення – вплив, повідомлення та спілкування – реалізуються в трьох різновидах стилю: законодавчому, дипломатичному та адміністративно-канцелярському.

Добір та використання мовних одиниць офіційно-ділового мовлення підпорядковані меті та умовам спілкування, забезпеченню комунікативної доцільності. Обслуговуючи потреби суспільства в державному, громадському, економічному й політичному житті, тексти офіційно-ділового стилю, маючи виразні відмінності у межах того самого жанру, характеризуються «спільними мовними рисами, зокрема, такими: 1) точність, послідовність, лаконічність викладу фактів, чіткість у висловлюванні, відсутність елементів образностості та емоційності; 2) нейтральність лексики, наявність суспільно-політичної, професійно-виробничої чи наукової термінології; 3) чітка організація тексту, поділ його на розділи, статті, параграфи, пункти, підпункти; 4) наявність реквізитів, які мають певну черговість; 5) уникання складних синтаксичних конструкцій; 6) використання усталених мовних зворотів, певна стандартизація початків і закінчень документів як результат однотипності вираження думки тощо» [33, с. 22]. Найхарактернішими проявами стандартизації є: широке вживання готових словесних формул типу *у зв'язку з, відповідно до, з метою, згідно з, залежно від*, що спрощує й полегшує процес укладання окремих видів документів; повторюваність тих самих слів, форм, зворотів, конструкцій як результат досягнення однотипності вираження думки.

Лексика ділових документів здебільшого нейтральна, вживається у прямому значенні. Залежно від того, яку саме галузь суспільного життя обслуговує офіційно-діловий стиль, він може містити суспільно-політичну, професійно-виробничу, науково-термінологічну лексику. У текстах «часто вживаються словосполучення з дієсловами у формі теперішнього часу із значенням позачасовості, постійності дії» [7, с. 2], напр.: *рішення надсилається, виробнича рада розглядає, має місце.* Вживаються звороти типу *з оригіналом згідно, складено й завірено (засвідчено) у двох примірниках, вжити заходів, визнати за можливе, звернутися із заявою, надати слово, оголосити подяку, перерахувати кошти, накласти резолюцію, доводити до відома, давати згоду, вирішити питання*. Найхарактерніші речення – прості поширені (кілька підметів при одному присудку, кілька присудків при одному підметові, кілька додатків при одному з головних членів тощо). Вживаються також складні речення із сурядним і підрядним зв'язком, що сприяє точності й однозначності сприймання позначуваних понять, стислості, економності формулювань, напр: *«Виконання Програми дасть змогу підвищити рівень науково-методичного та інформаційного забезпечення педагогічних, науково-педагогічних, наукових працівників і тренерів-викладачів, які проводять роботу з обдарованою молоддю»* (1, с. 55).

Діловий текст характеризується як рівнем стандартизації мови, так і своєрідністю синтаксису – прямим порядком слів: підмет – перед присудком і якомога ближче до початку речення, напр.: *«Міністерство освіти і науки України (МОН) є центальним органом виконавчої влади»»* (1, с. 59); означення – перед означуваним, напр.: *«Організаційне, експертно-аналітичне, правове, інформаційне, матеріально-технічне та інше забезпечення діяльності МОН України організовується першим заступником Міністра»* (1, с. 59); додаток – після керувального слова, напр.: *«Рішення Колегії проводяться в життя наказами МОН України»* (1, с. 59); обставинні слова – якомога ближче до пояснюваного, напр.: *«Реалізація мовної стратегії здійснюється шляхом*

комплексного і послідовного впровадження просвітницьких, нормативно-правових, науково-методичних, роз'яснювальних заходів» (1, с. 65) тощо.

Офіційно-діловий стиль має такі функціональні підстилі: законодавчий (реалізується в конституції, законах, указах, статутах, постановах); дипломатичний (реалізується у конвенціях (міжнародних угодах), комюніке (повідомленнях), нотах (звертаннях), протоколах, меморандумах, договорах, заявах, ультиматумах; юридичний (реалізується в актах, позовних заявах, протоколах, постановах, запитах, повідомленнях); адміністративно-канцелярський (обслуговує і регламентує службові (офіційні) стосунки та приватні (неофіційні) стосунки між підприємствами і громадянами).

Основним видом ділового мовлення є документ – «матеріальний об'єкт, що містить у зафіксованому вигляді інформацію, оформлений у заведеному порядку й має відповідно до чинного законодавства юридичну силу» [Цит. за: 26, с. 18], що фіксує та передає інформацію, підтверджує її достовірність, об'єктивність. Документи виконують офіційну, ділову й оперативну функції, оскільки вони – писемний доказ, джерело відомостей довідкового характеру. Документ (з лат. «доказ») – це «засіб закріплення різними способами на спеціальному матеріалі інформації про факти, події, явища дійсності та розумову діяльність людини» [Цит. за: 23, с. 7].

Основою службового документа є текст, який повинен чітко й переконливо відбивати причину й мету його написання, розкривати суть конкретної справи, містити докази, висновки і має (за Н. Грозовською) такі риси: 1) укладається повноважним органом, або особою відповідно до її компетенції; 2) не суперечить чинному законодавству; 3) є достовірним, а інформація в ньому – повною і доцільною, формулювання – лаконічним і недвозначним; 4) складений за певним зразком, дотримання якого є обов'язковим; 5) складений офіційно-діловою мовою [37, с. 26].

Як зазначає М. Гінзбург, останніми роками українська мова «все активніше функціонує в науковому, виробничому й освітянському середовищі» [16, с. 17]. Відповідно відбуваються зміни фахової лексики: по-

перше, активно витісняються невиправдані запозичення, непритаманні мові слова та конструкції, а замість них відроджуються власне українські, зокрема починають активно вживатися примусово вилучені слова та терміни; по-друге, спостерігається чітка тенденція до утворення нових термінів на базі найпродуктивніших українських моделей; по-третє, похідні від запозичених іншомовних основ утворюються за правилами української мови. Тому не дивно, що в такий «динамічний час словники та нормативні документи фіксують ці зміни й укладені 10 років тому суттєво відрізняються від сьогоднішніх» [16, с. 17].

Утвердження української мови як державної певною мірою залежить і від того, чи виробляє вона сучасні форми і продукує новітні засоби вираження тих чи інших значень на рівні повнофункціонального ділового дискурсу. Оформлення тексту документа для закріплення соціально важливої інформації передбачає не тільки дотримання правил його структурування, а й норм сучасної української літературної мови. Мовне життя сучасної України позначене пошуками необхідних лінгвальних засобів для здійснення комунікакації. При цьому інколи повертають вже наявні, але призабуті форми і засоби, у мові виникають новітні деривати, посталі на базі власних словотвірних ресурсів, деколи запозичуються і засвоюються чужомовні елементи. Але своєрідним «полем апробації» всього нового зазвичай є розмовний, художньо-белетристичний, почасти публіцистичний стилі.

Однак на відміну від художніх текстів, для яких віддзеркалення особистості письменника і його авторського стилю є нормою, для ділових паперів такий підхід є недопустимим. Усі нормативні документи повинні викладатися за єдиними формальними правилами. Офіційно-діловий дискурс у своєму писемному вияві є «досить консервативним, а тому загальномовні новації вживають у ньому тільки тоді, коли вони утверджені в інших мовних різновидах, в усному діловому мовленні і, що особливо важливо, коли вони офіційно закріплені мовною нормою» [50, с. 25]. Для норм окремих функціональних стилів, зокрема й офіційно-ділового, характерним, на думку

М. Пилинського, «є не тільки усвідомлення їх відмінностей з боку мовців, а високий ступінь їх обов'язковості» [49, с. 49]. Скажімо, вимоги цієї сфери спілкування фактично виключають вживання емоційно-оцінних засобів мови, але передбачають широке використання засобів модальності, оскільки волюнтативна функція цього стилю виявляється дуже послідовно й виразно.

Для кращого розуміння динаміки розвитку норми слід виділити кілька основних тенденцій її розвитку (за М. Пилинським): 1) хоч норми й розподіляються за основними функціональними стилями, існує і протилежна тенденція до переходу норм від одного стилю до іншого, що пояснюється насамперед суспільними причинами і сприяє розширенню фонду норм; 2) розмовне мовлення стає дедалі важливішою базою розвитку літературної мови, що породжує тенденцію до зближення усної та писемної мов; 3) норми сучасної літературної мови дедалі більше спираються на книжні стилі (науковий, публіцистичний, офіційно-діловий тощо).

Проте сьогодні існують і проблемні моменти, що потребують осмислення. Офіційно-діловий стиль висуває певні вимоги не тільки до добору лексичних одиниць, а й до морфологічних форм, прагнучи уникнути неточності чи двозначності. Загальновідомо, що морфологічний рівень в порівнянні з лексичним є більш стійким, зміни в ньому проходять повільніше і довше закріплюються в мові, їх засвоєння потребує спеціального вивчення. Активні мовотворчі процеси в Україні хоч і віддзеркалені в останніх виданнях Правопису, у словниках, довідниках, але спеціальної фахово-довідкової літератури для діловодів, державних службовців видається недостатньо. Дещо в кращій позиції підручники для вищої школи, які, відбиваючи певні авторські мовні смаки, все ж умотивовують нововведення.

Чинні нині правила викладу нормативної документації зафіксовані в двох національних стандартах (ДСТУ 1.5:2003 та ДСТУ 3966-2000). Їх система, як зазначає М. Гінзбург, «ґрунтується на традиціях літературної мови та рекомендаціях відомих мовознавців. Разом із правилами «Українського правопису» ці стандарти мають стати дороговказом для всіх, хто розробляє

нормативні документи українською мовою» [16, с. 17]. Хоча, на його думку, «деяким знавцям української мови, – можливо, через отриману фахову освіту російською та багаторічне панування на виробництві російського ділового та наукового стилю – цей природний український стиль викладання здається незвичним. Тому в розробників нормативних документів є два шляхи: писати, «традиційно» калькуючи російський науковий та діловий стиль, керуючись словниками та посібниками, розробленими на засадах репресивних термінологічних бюлетенів, – і тим самим гальмувати розвиток української мови, або писати правильно за її законами, поступово переконуючи і перевчаючи тих, кому це незвично» [16, с. 17]. Правильним та ефективним, безумовно, є другий із описаних способів, оскільки досвід останніх років показав, що за умови реального використання мова здатна до самоочищення від усього їй непритаманного.

Дбати про мовну чистоту й подальше піднесення культурного рівня – це обов'язок суспільства взагалі, й особливо тих, хто «безпосередньо працює над мовою – вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови» [2, с. 9]. Адже від мови підручників, преси, літератури залежить, «чи мова мільйонів читачів удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, – як іноді, на жаль, трапляється, – засмічуватиметься» [2, с. 9]. На переконання І. Фаріон, нинішнє українське суспільство знаходиться в епіцентрі «реального мовлення, але нереальної мовної норми» [64, с. 31]. Тому, тримаючись сьогодні за нав'язані свого часу кальки та відтворюючи їх у нормативних документах, ми тим самим не тільки шкодимо природному розвитку української мови, а й «закладаємо збитки нашим платникам податків у майбутньому» [16, с. 17]. Бо мова має внутрішні закони, і через певний час притаманні їй моделі й терміни все одно відродяться, але доведеться змінювати значну кількість розроблюваних нині нормативних документів. Тому завданням сучасних мовознавців має стати «віднайдення знищеної лінгвоцидом автентичної мовної норми» [40, с. 10], а обов'язок держави –

допомогти стати здоровим і самодостатім суспільству, здатному змусити себе підкорятися нормі, що є, як зазначає І. Фаріон, запорукою досягнення цим суспільством висот державотворення.

Отже, саме сьогодні потрібно перейти на правильний стиль та термінологію, хоч би як важко було долати певні звички, і розробникам нормативних документів, і фахівцям, які мають ними керуватися. У певній мірі це стосується й дієприкметника, оскільки він є тією особливою формою, з якою пов’язано багато проблем щодо нормативності її вживання в українській мові. Розглянемо складні випадки вживання дієприкметників у діловому стилі, зокрема в документах про освіту.

2.2. Граматичні норми вживання дієприкметників у документах

2.2.1. Проблеми граматичного вживання активних дієприкметників в освітніх документах

Мова службових документів повинна відповідати нормам сучасної української літературної мови. Мовна норма – це той мовний варіант у вимові, слововживанні, словозміні, який закріплений практикою і рекомендований до вжитку як обов’язковий. Мовна норма виконує роль своєрідного «мовного фільтра» і визначає доцільність вживання, рекомендує одні мовні засоби та відкидає інші. Порушення тих чи інших мовних норм спричиняє появу в усному і писемному мовленні різного роду помилок.

Уперше широка дискусія щодо вживання активних дієприкметників теперішнього часу розгорнулася в 20-і роки. Більшість тодішніх мовознавців за зразок літературної мови визнавали мову народну, що й спричинилося до усталення норми уникати в українській мові вживання даної форми. Проте не всі погоджувалися з цим. Свого оборонця активний дієприкметник теперішнього часу дістав в особі М. Зерова. Важливим аргументом на користь уживання в українській мові цієї граматичної категорії є також, на думку В. Качуровського, факт її використання знаменитим стилістом і модернізатором

української літератури М. Коцюбинським, зустріти їх можна і в творчості Лесі Українки, Я. Щоголева, М. Рильського, Михайла Ореста та інших.

Ставлення до цих дієприкметникових одиниць серед науковців майже одностайне. А. Бортняк, наприклад, вважає, що одна з таємниць надзвичайної чарівності нашої мови полягає у природному несприйнятті українцем «незграбних» активних дієприкметників, які, на його думку, «не тільки штучно видовжують слова, а й утворюють звуки, які нагадують шипіння» [Цит. за: 55, с. 23]; І. Фаріон стверджує, що «лексико-граматичною особливістю сучасної української мови є майже повна відсутність у ній активних дієприкметників теперішнього часу» [64, с. 89]; О. Курило категорично заявляє: «українська мова не знає активних дієприкметників на *–чий, (в)ший*» [Цит. за: 64, 89]; П. Житецький вважає, що їх «зовсім нема в народній мові» [Цит. за: 64, с. 89]; М. Пилинський стверджував, що «спорадичне вживання форм на *-чий* як дієприкметників слід віднести до явищ норми (традиції), що зв'язана з колишньою, а не сучасною системою» [Цит. за: 64, с. 89]; про це ж читаємо в І. Вихованця, який трактує подібні утворення як «суржик і неприродні явища в нашій мові» [12, с. 112]. І. Кучеренко вважає, що «в дієприкметникові повністю переважають прикметникові морфологічні й семантичні властивості, у зв'язку з чим існують абсолютно достатні підстави вважати його віддієслівним відносним прикметником» [Цит. за: 59, с. 440]. На думку О. Тараненка, тенденція до перегляду нормативних засад української мови з метою відновлення її питомих особливостей і дальшого вдосконалення її номінативних засобів у граматичних категоріях дієслова охоплює «насамперед різні аспекти категорій часу, виду, стану, особовості, функціонування активних і пасивних дієприкметників» [66, с. 55].

Близько півстоліття тому знаменитий український еміграційний мовознавець Ю. Шерех у праці «Нариси сучасної української літературної мови» характеризував вживання активних дієприкметників, зазначаючи, що «у книжній мові, особливо в газетній і публіцистичній, подеколи трапляються

дієприкметники на *-аюч(ий), -уюч(ий)*, як-от: *Подібні хвилинки криють у собі надзвичайну, особливу цінність – щось інтригуюче, заохочуюче, підбадьорююче*, – одначе чисто книжні витвори, зовсім не можливі в побутовій мові, з'являються вони або під впливом старої традиції, або – найчастіше – під впливами чужих мов з розвиненою системою часових дієприкметників» [67, с. 128]. На його думку, «літературна мова заступає їх прикметниками з суфіксом *-н(ий),* напр.: *вичерпний, панівний* або іменниками *промовець, завідувач.* Дуже часто також замість форми активного дієприкметника в українській мові доречнішим є використання дієприслівника, напр.: «*Кожна особистість, використовуючи запропоновані різними спільнотами системи цінностей, здатна творити власну унікальну систему цінностей*» (5, с. 24) або «*Кожна молода людина, переступивши поріг університету, має не лише відчути відповідальність особисту за власну долю, а й навчитися робити її цивілізованим способом*» (5, с. 14).

У сучасній українській діловій мові, зокрема в документах про освіту, вживання активних дієприкметників теперішнього часу обмежене. Я. Головацький зауважував, що «одночленні дієприкметники активного стану теперішнього часу не вживаються» [4, с. 139]. На жаль, за радянських часів під впливом російської мови їх активізували. В українських текстах вони стали частотними в 40-х рр. XX ст. у зв'язку з поширенням наукової термінології.

Ще «штучніший і книжніший характер» [55, с. 20] має вживання активних дієприкметників минулого часу на *-ший.* Літературна мова відмовилася від них цілковито, заступаючи їх інколи прикметниками, напр.: *бувший – колишній, померший – померлий*. Але в новітній літературній мові «почали ширитися віддієслівні витвори на *-лий,* що подеколи мають таку ж роль, яку давніше мали дієприкметники на *-вший»* [67, с. 324], напр.: «*Цю загрозливу тенденцію потрібно зупинити*» (5, с. 9).

Застережереження щодо вживання активних дієприкметників теперішнього часу знаходимо і в пізніших, радянських виданнях. Так, М. Івченко у «Граматиці української мови» (1962 р.) стверджує, що «активні

дієприкметники на *-чий* з підкресленою дієслівною ознакою в сучасній мові вживаються обмежено, часто замість них вживається описовий зворот» [27, с. 210], Наведемо приклади з остітніх документів: замість *регулюючі* – «нормативні акти, *що регулюють* правила і оформлення» (3, с. 13); замість *виникаючі* – «усі спори, *що виникають* при застосуванні» (3, с. 24); замість *готуючі* – «у вищих навчальних закладах, *що готують* спеціалістів з мистецтва» (1, с. 135). Проте згодом, у 1969 р., в академічному курсі «Сучасної української літературної мови» за редакцією І. Білодіда в «частині, присвяченій морфології, форму активного дієприкметника теперішнього часу «узаконили». Щоправда, в одному з абзаців відзначається, що не від усіх дієслів можна створити форми активних дієприкметників, але водночас наводяться такі, наприклад, дивовижні конструкції: *поважаюча себе людина* (треба *людина, що себе поважає*), *пояснюючий* (правильно *пояснювальний* або *той, що пояснює*); *правлячі класи* (повинно бути *панівні класи*). Найімовірніше, автори спиралися в опрацюванні цієї граматичної категорії на оказіональні випадки її використання (напр.: *естетствуючі кінодіячі* (Довженко); *байдикуючі адміністратори* (Добров.)), які вжито, скоріш за все, з іронічним відтінком» [67, с. 198].

Мовознавець Г. Козачук відзначає, що «активні дієприкметники теперішнього часу в сучасній українській літературній мові є маловживаними, хоча зрідка зустрічаються у художніх творах *(синіючі далі, жовтіючі поля)* і активних дієприкметників на *-ший, -вший* в українській мові майже немає» [32, с. 163]. Іноді вживаються поодинокі слова, напр.: *бажаючий* (той, що бажає) («Особливу сторінку в історії цього процесу започаткував Британський відкритий університет, доступ до навчання в якому має кожен *бажаючий* громадянин» (5, с. 8); *діючий* (той, що діє) («Актуальним і невідкладним є завдання створення ефективно *діючих* товариств чи осередків вивчення української мови» (5, с. 11). Він також зазначає, що «в усному мовленні активні дієприкметники майже не вживаються, вони властиві писемній мові» [32, с. 164].

У сучасних виданнях питання використання активних дієприкметників в українській мові розглядають по-різному. У деяких граматиках нічого не згадують про специфіку їх вживання, в інших намагаються внормувати цю проблему, створюючи бажані правила. Наприклад, у граматиці для вищих навчальних закладів за редакцією М. Плющ рекомендується не вживати форм активного дієприкметника теперішнього часу, якщо вони стосуються особи, наприклад із проаналізованих джерел: замість *працюючі в навчальному закладі фахівці* краще сказати *«фахівці навчального закладу»* (4, с. 35); хоча прослідковується використання сталого сполучення слів *«виконуючий обов'язки»*, оскільки вислів уживається у функції іменника, напр.: «*Додаванням до найменування посади керівника слів «виконуючий обов'язки» або «в.о.» здійснюється у разі заміщення керівника за наказом*» (4, с. 20). Зате, коли вони виражають дію поза об'єктними відношеннями, тоді не існує жодних обмежень для їхнього утворення, напр.: *пануючий погляд, констатуюча частина*, напр.: «*У тексті наказів з особового складу, як правило, відсутня констатуюча частина та слово «наказую»*» (4, с. 27). Це «штучно створене розрізнення, яке виникає, мабуть, з мовознавчого прагнення увібгати мовні явища в заздалегідь підготовлені схеми» [60, с. 284].

Вважаємо, що активні дієприкметники теперішнього часу на *-учий (-ючий)* не характерні для сучасної української літературної мови і є маловживаними. Вони утворюються не від усіх дієслів і дуже рідко керують залежними словами, проте трапляються в науковій термінології, напр.: *«випускаюча кафедра»* (4, с. 48) *«описуючий пристрій»* (4, с. 23); *«узагальнюючий виступ» «дестабілізуючі чинники»* (4, с. 48). В українській мові збереглися лише деякі давні дієприкметники теперішнього часу на *-учий (-ючий), -ачий (-ячий)*, що перетворилися вже на якісні прикметники, тобто виражають постійну ознаку предмета, причому здебільшого в інтенсивному. Серед термінів, що мають паралельно з варіантом на *-учий (-ючий)* інші форми словотворення, слід вибирати останні, тобто не *атестуючий*, а «*атестаційний орган*» (1, с. 137) або «*Вища атестаційна комісія*» (1, с. 139) тощо. Неповною

є навіть твірна база цих дієслівних форм. Активні дієприкметники теперішнього часу вживаються рідко. Здебільшого їх замінюють у документах підрядними реченнями: замість «*виникаюча внаслідок розбіжностей академічна різниця студентів*» вживаємо *«Ліквідація студентами академічної різниці у разі їх переводів та поновлень у державних вищих закладах освіти, яка виникає внаслідок розбіжностей навчальних планів»* (1, с. 163).

Від дієслів, які не мають форм теперішнього часу, активні дієприкметники теперішнього часу не творяться. Колишній активний дієприкметник теперішнього часу *діючий* може вживатись у значенні прикметника й означати «здатний активно діяти», але сфера його функціонування в освітніх документах зазвичай обмежується спеціальними словосполуками, напр.: *діюча армія.* Що ж до використання цього дієприкметника у словосполученнях типу *діючий закон, діюча постанова*, то замість них слід вживати *чинний закон, дана постанова*.

Що стосується суфікса *-ущ-,* то від нього «в сучасній мові відгонить старовиною. Крім того, він вживається в російській мові й тому багатьма мовцями слова з цим суфіксом сприймаються як росіянізми» [55, с. 21]. О. Микитюк зазначає, що суфікси *-ущ-, -ащ-* вживалися у давньоруській, хоча й були рідковживаними, оскільки утворилися під впливом церковнослов'янського письма. Подібні дієприкметники невластиві для української мови, проте «були вживаними у мові старослов'янській (мертвій мові, що потрапила до нас із Болгарії та Македонії як мова церкви), згодом їх успадкувала мова російська, а вже як наслідок зросійщення вони потрапили і в українську мову» [41, с. 330]. Узагалі не вживаються в українській мові також активні дієприкметники теперішнього часу з *-ся*, напр.: *молющийся, миючийся* тощо (тільки *той, що молиться; той, що миється).* Не слід уживати цієї форми там, де існує можливість замінити її іншими словами або зворотами. У сучасних документах про освіту продуктивними суфіксами, за допомогою яких можна було б утворювати прикметники, що могли б замінити невластиві

українській мові активні дієприкметники теперішнього часу, є *-льн-, -лив-*, напр.: «особа, *відповідальна* за діловодство» (4, с. 47); «*розмножувальна* техніка» (4, с. 41).

Однак, на думку С. Караванського, «багатство української мови полягає в тому, що вона має тисячі способів уникнути невластивих їй форм. Сім'я цих давніх дієприкметників, що в українській мові перейшли в розряд прикметників, обмежується словами: *живлющий, загребущий, завидющий, минущий, невсипущий, тямущий, умирущий, цілющий, пропащий, трудящий*» [29, с. 153]. Далі він обстоює заміну довгих «канонізованих» за часів УРСР форм типу *запам'ятовувальний, обслуговуючий* тощо на коротші форми типу *запам'ятовчий, обслуговчий*. Навряд чи такі слова, які створено за аналогією до наявних в мові прикметників типу *виконавчий, дорадчий, законодавчий, мовознавчий* і под., мають шанс закріпитися в мові. У всякому разі в академічній граматиці цей тип визнано за малопродуктивний. Щоправда, нерідко вони вживаються в ролі прикметників, але й таке їх використання «не характерне для мовної стихії українців» [29, с. 151].

Цю проблему розглянув у своїй відомій праці «Як ми говоримо» Б. Антоненко-Давидович. Наведемо деякі із запропонованих ним форм: «*бажаючий – що (котрий, який) бажає, охочий; відпочиваючий – відпочивальник, що (котрий, який) відпочиває; відстаючий – що (котрий, який) відстає, відсталий; початкуючий – початківець; працюючий – що (котрий, який) працює, трудящий, трудівник, трудар, трудовик, працівник*» [2, с. 138]. З моменту написання згаданої монографії в Україні пройшло чимало змін як мовних, так і суспільних, що спричинило появу багатьох дієприкметників на *-уч-, -ач-*. Багато з них проаналізовано у книзі С. Караванського «Секрети української мови», в яких автор пропонує, зокрема, такі заміни: *вражаючий ефект – могутній ефект; координуючий центр – координаційний центр*. У ряді випадків замість форм на *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)* в українській мові вживаються іменники, напр.: *виконуючий – виконавець*; *завідуючий – завідувач*.

Проблемою є те, що активні дієприкметники під впливом російської мови часто проникають у документи про освіту. Зазвичай російським дієприкметникам теперішнього часу в українській мові відповідають різні синтаксичні й морфологічні моделі: підрядні означальні частини складного речення (напр.: рос. *соответсвтвующая требованиям кандидатура* – укр. *кандидатура, яка відповідає вимогам* (1, 115)); прикметники з суфіксами *-альн-ий (-яльн-ий), -ильн-ий, -увальн-ий (- ювальн-ий), -н-ий* (напр.: рос. *обучающая программа, решающий момент* – укр. *навчальна програма, вирішальний момент*); іменники на позначення об'єктів і суб'єктів дії (напр.: рос. *заведующий кафедрой, начинающий поэт* – укр. *завідувач кафедри , поет-початківець*; прикметники на *-уч-ий, -ач-ий* (напр.: рос. *волнующее выступление* – укр. *хвилюючий виступ*).

Разом з тим при перекладі термінозворотів треба використовувати українські нормативні утворення дієприкметникового й прикметникового типу (напр.: рос. *выдерживаемый процесс* – укр. *витримуваний процес*). Сфера терміноутворення в українській мові стала ареною активізації деривaційних пошуків. Звернення до понятійного апарату російської мови змушують підбирати адекватні відповідники з української мови, творити власні терміни. Це властиво для всіх сфер діяльності: наукової, виробничої, офіційно-ділової.

Завданням перекладача є «передання певної інформації з однієї мови на іншу з мінімальними втратами» [54, с. 35]. Перекладач, за словами Л. Азарової, повинен враховувати таку основну вимогу: «коли перекладається текст з однієї мови на іншу, перш за все використовується прямий відповідник (лексична, граматична форма); і тільки якщо прямого відповідника немає, тоді слід добирати синонімічні або описові словосполучення, конструкції» [1, с. 54]. Однак при перекладі дієприкметникових конструкцій зазначені пріоритети зміщуються у бік описових конструкцій.

Так, російські термінологічні конструкції з дієприкметниками та похідними від них прикметниками в багатьох випадках доцільно перекладати

власне українськими конструкціями, а саме такими, як наведено в таблиці 1 (за Л. Лещенко [39, 15]).

Таблиця 1.

Російська мова	Українська мова
одним іменником з відповідним суфіксом:	
сканирующее устройство	сканер
двоіменниковими словосполуками	
воздействующий фактор	чинник впливу
описовими зворотами:	
принимающие решения	які приймають рішення
дієприслівниковими зворотами	
выступающие члены совета призывали	виступаючи, члени ради закликали

Для подання понять, позначуваних у російській мові дієприкметниками, в українській діловій мові науковці рекомендують вживати такі засоби:

- перебування у стані дії позначати дієприкметником та описовими конструкціями; властивості об'єктів і суб'єктів дії – прикметниками; назви об'єктів і суб'єктів дії – іменниками, наприклад, у документах про освіту.

- дієприкметники на *-щий-*, напр.: *составляющий – складальний* (призначеність виконувати активну дію); *складівний* (здатний виконувати активну дію); *що складає* (в активній дії); *складач* (активний суб'єкт дії); *складовий (-а)*. Пор.: *Решение должно быть конкретным и включать составляющие, отвечающие на такие вопросы: кому, что сделать и в какой строк / Рішення має бути конкретним і включати складові, що відповідають на такі питання: кому, що зробити і в який термін* (4, с. 30);

- дієприкметник на *-щийся-* типу *издающийся – що видається*, напр.: «посилення вимог до наукового і методичного рівня літератури, *що видається*» (1, с. 117);

- дієприкметник на *-мый-* типу *отправляемый – що відправляється*, напр.: «індекс, наданий документу установою-автором, переноситься на РКК з документа, *що відправляється*» (4, с. 89);
- назви обєктів і суб'єктів дії: *избирающиеся представители – виборні представники*, напр.: «до складу Вченої ради входять також *виборні представники,* які представляють науково-педагогічних представників із числа завідувачів кафедрами, професорів, докторів наук» (1, с. 118);
- активні дієприкметники та терміни-словосполуки з дієприкметниковим компонентом на *-ущ- (-ющ-), -ащ- (-ящ-), -ш- (-вш-)* залежно від змісту понять перекладають віддієслівними прикметниками із суфіксами *-н-*, *-увальн- (-ювальн-), -івн-*, напр.: *объясняющий – пояснювальний* (1, с. 126)*;*

Російсько-українські словники розв'язують проблему перекладу дієприкметників у такий спосіб: «якщо російському дієприкметнику в українській мові відповідає також дієприкметник, він пропонується як його єдиний відповідник; якщо український дієприкметник уживається набагато рідше, ніж його російський еквівалент, наводиться синтаксична конструкція, що складається з відповідного дієслова та сполучного слова *який* або *що* і українського дієприкметника; якщо в українській мові еквівалентного російському дієприкметника не існує, подається тільки конструкція з *який, що*» [55, с. 25].

Таким чином, застосовуючи зазначену систему граматичних правил, можна уникнути при перекладі з російської мовних конструкцій, не притаманних українській мові. Безперечно, крупномасштабні нормалізаторські процеси в мові нині перебувають в активній фазі свого утвердження. Не всі вони стануть нормою літературної мови загалом і ознакою офіційно-ділового стилю зокрема. Але діловий дискурс не може бути абсолютно незмінним, оскільки він повинен відповідати комунікативно-інформаційним потребам модерного українського суспільства, а тому частина з дискусійних сьогодні форм з часом, безперечно, будуть відібрані як нормативні, що дасть змогу досягти точності та однозначності термінів і

висловів у текстах. Як бачимо, відсутність у діловому мовленні дієприкметників теперішнього часу не вада, а характерна риса сучасної української літературної мови, пов'язана з її народно-розмовною основою. Якщо тільки структура речення дає змогу уникнути їх уживання, то слід від них відмовитися. За сучасними нормами української ділової мови замість активних дієприкметників слід уживати прикметники, іменники, підрядні означальні речення, дієприслівникові звороти.

2.2.2. Складні випадки вживання пасивних дієприкметників у освітянських нормативно-правових документах

Пасивні дієприкметники, які вживаються в документах, виражають ознаку предмета, на який спрямована дія, закладена в самому дієприкметнику. Вони утворюються від основи інфінітива перехідних дієслів, як правило, доконаного, рідше недоконаного виду за допомогою суфіксів *-ен-, -єн-, -т-,* напр.: *прочита-ти – прочи-та-н(ий), запроси-ти – запрош-ен(ий), приклеї-ти – прикле-єн(ий), висуну-ти – висуну-т(ий)* або *висун-ен(ий), писа-ти – писа-н(ий).*

Пасивні дієприкметники в сучасній українській діловій мові «мають форму тільки минулого часу. Творяться вони від основи неозначеної форми дієслова за допомогою суфікса *-н-,* якщо основа закінчується на *-а(-я): писати – писаний*» [20, с. 237], напр.: «*вирішення типових професійних завдань, які передбачені для відповідних посад у певній галузі народного господарства*» (1, с. 93), «*під час вступу на перший курс вступники, атестовані з української мови, складають обов'язкове вступне випробування з цієї дисципліни*» (1, с. 137).

Якщо інфінітивна основа має тематичний суфікс *-ува- (-юва-)* або *-ва-,* то цей суфікс зберігається і в утвореному дієприкметнику, який у наголошеній позиції початкове *-у-* змінюється на *-о-: адресувати – адресований,* але: *переписувати – переписуваний, розмальовувати – розмальовуваний,* напр.: «*Документи вважаються виконаними і знімаються*

з контролю, якщо поставлені у них завдання вирішені і лист-відповідь (інформація) за підписом уповноваженої особи направлено до відповідних органів державної влади, установ, організацій, підприємств чи особам, яким він адресований, або надано інше підтвердження виконання» (4, с. 45).

Укладачі нормативно-правових документів повинні враховувати, що в українській мові в суфіксі пасивних дієприкметників не подвоюють літеру *-н-* (рос. *данный* – укр. *даний*; рос. *оставленный* – укр. *залишений*; рос. *перезачисленный* – укр. *перезарахований*; рос. *утвержденные* – укр. *затверджені*; рос. *установленный* – укр. *установлений*), напр.: «*Студентам, які залишені на повторне навчання, можуть бути перезараховані дисципліни, з яких за результатами підсумкового контролю вони мали оцінку не нижче «добре» або «зараховано»*» (1, с. 151); «*Вищий навчальний заклад державної форми власності, відповідно до Указу Президента України «Про Державне казначейство України» та інших нормативно-правових актів складає затверджені форми місячної, квартальної та річної звітності*» (1, с. 112); «*Вищий навчальний заклад самостійно здійснює оперативний, бухгалтерський та фінансовий облік своєї роботи, веде статистичну звітність згідно з установленими нормами*» (1, с. 112).

Крім того, необхідно врахувати, що в суфіксах пасивних дієприкметників ніколи не пишуть літери *и (ї),* а тільки *е (є): засвоїти – засвоєний.* Дієприкметників з часткою *-ся-* в українській діловій мові немає (рос. *запомнившийся, обсуждающийся;* укр.: *що запам'ятався, який обговорюється*), напр.: *«У разі, коли на засіданні приймається рішення про затвердження документа, який обговорювався на засіданні, цей документ додається до протоколу і в ньому робиться посилання на номер і дату протоколу*» (1, с. 154). Пасивна конструкція в українській мові, як правило, штучна. Отже, українською мовою буде звучати: *«статтю написано»*, а не *«стаття написана», «висновки зроблено,* а не «*висновки зроблені», «протокол надруковано»,* а не *«протокол надрукований», «статус надано»* а не *«статус наданий», «увагу посилено»* а не *«увага посилена», «програму*

затверджено» а не *«програма затверджена»,* напр.: «*Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, а також яким надано статус біженця в Україні, користуються медичною допомогою нарівні з її громадянами*» (1, с. 153), *«Посилено увагу до проблем навчання осіб з фізичними вадами»* (1, с. 113), *«Спільним наказом МОН і АПН України затверджено Програму професійної підготовки інвалідів по зору і слуху у вищих навчальних закладах I – IV рівнів акредитації»* (1, с. 113).

Отже, на відміну від російської мови, українська мова завжди надає переваги активним конструкціям над пасивними, уживаючи лише двокомпонентні конструкції з пасивними дієприкметниками в чітко зазначених випадках. При укладанні освітянських нормативно-правових документів необхідно враховувати граматичні та орфографічні особливості пасивних дієприкметників, а саме: відсутність в суфіксі пасивних дієприкметників подвійної літери *-нн-;* постійне вживання у суфіксах пасивних дієприкметників *-е- (-є-)* (*-и- (-ї-)* у них не вживаються); відсутність дієприкметників з часткою *-ся-* (замість них уживаються безособові дієслова).

2.2.3. Дієприкметниковий зворот у документах про освіту

Типовими для освітянських ділових текстів є дієприкметникові звороти. Їх часто використовують у документах з метою збільшення кількості інформації на одну одиницю мовлення.

За визначенням Г. Гнатюк, дієприкметниковий зворот – «напівпредикативне відокремлене словосполучення (конструкція), головним, організуючим членом якого є дієприкметник» [17, с. 334]. Він, пояснюючи підмет чи додаток, деталізує відомості, доповнює назване присудком, напр.: *«Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають в Україні, мають право на підставах і в порядку, встановлених для громадян України, одержати жиле приміщення, якщо інше не передбачено законодавством України»* (1, с. 154). Дієприкметниковий зворот у ділових текстах становить чітко окреслену структурну одиницю з певними внутрішніми й зовнішніми

зв’язками. Характер внутрішніх зв’язків визначається дієслівними особливостями дієприкметника (станом, видом, дієслівним керуванням, приляганням, сполучуваністю тощо), напр.: *«підроблені документи»* (1, с. 155), *«встановлений законодавством»* (1, с. 154). Зовнішні зв’язки забезпечуються узгодженням у роді, числі й відмінку головного члена конструкції – дієприкметника з означуваним підметом або додатком.

У ділових паперах, що стосуються освіти, дієприкметниковий зворот, у переважній більшості, знаходиться в постпозиції щодо означуваного слова, в безпосередньому з ним зв’язку і є відокремленим, напр.: *«витрати, завдані державі видворенням зазначених іноземців та осіб без громадянства»* (1, с. 157), «*із змінами, внесеними згідно із Законом*» (1, с. 157).

Узагалі в документах активно використовують дієприкметникові звороти з дієприкметником минулого часу, як активним, так і пасивним (*підприємство, збанкрутіле минулого року; законодавство, застаріле на сьогодні*), а також із пасивним дієприкметником минулого часу (*питання, обговорюване на нараді; принцип, застосовуваний на прикладі*), напр: *«фіксується прийняте рішення з питання, обговорюваного на порядку денному»* (4, с. 31). Проте майже не вживаються дієприкметникові звороти з активним дієприкметником теперішнього часу. Тому вживання типу *директор, управляючий філією компанії; капітал, не працюючий через ризики* є неправильним. Такі конструкції будуються за допомогою підрядних означальних речень, приклади яких наведено в таблиці 2.

Таблиця 2.

Російська мова	Українська мова
Члены конкурсной комиссии, избирающиеся Ученым педагогическим советом	*Члени конкурсної комісії, які (що) обираються Вченою педагогічною радою*
Претендентов, берущих участие в конкурсе	*Претендентів, що (які) беруть участь у конкурсі*
Командиры и начальники, получившие информационный листок	*Командири і начальники, що (які) отримали інформаційний листок*
Договоров, расширяющий действие	*Договорів, які розширюють дію*

Граждане, постоянно проживающие на территории страны	*Громадяни, що постійно проживають на території країни*
Научные работники, работающие на постоянной основе	*Наукові працівники, які працюють на постійній основі*
Лиц, обучающихся на средства физических лиц	*Осіб, які навчаються за кошти фізичних осіб*
Лицо, засвидетельствовавшее копию	*Особа, що засвідчила копію*
Пенсионеров, работавших ранее в сфере образования	*Пенсіонерів, які працювали раніше в галузі освіти*
Устранение преград, препятствующих доступу к медицинскому обслуживанию	*Усунення перепон, що заважають доступу до медичного обслуговування*
Учебное заведение государственной формы собственности, осуществляющее подготовку курсантов	*Навчальний заклад державної форми власності, який здійснює підготовку курсантів*
Председатель, избирающийся тайным голосованием	*Голова, який обирається таємним голосуванням*

Якщо дієприкметниковий зворот уживається в освітніх документах після означуваного іменника, він має стояти безпосередньо за ним, щоб уникнути двозначності, напр.: *«надання додаткових послуг громадянам, пов'язаних з проживанням у відомчих готелях (будинках, квартирах для приїжджих)»* (1, с. 160). Правильно перебудувати речення можна таким чином: *«надання громадянам додаткових послуг, пов'язаних з проживанням у відомчих готелях (будинках, квартирах для приїжджих)»*.

Дієприкметникові звороти в документах про освіту дають змогу чітко виявити логічне підпорядкування частини висловлюваної думки, а водночас і економніше висловлювати її, беручи на себе функції підрядного речення. Зважаючи на обмежене використання активних дієприкметників теперішнього часу в освітніх документах, дієприкметникові звороти у подібних текстах часто поступаються синонімічним їм підрядним означальним реченням, напр.: *«вищий навчальний заклад, який здійснює прийом іноземців на навчання»* (1, с. 161), *«іноземців, які постійно проживають на території*

України» (1, с. 161). Водночас дієприкметникові звороти, замінюючи додаткові підрядні речення, дозволяють уникнути надмірного повторення сполучного слова *який*, напр.: *«Компенсація витрат, пов'язаних з видворенням іноземців, які прибули в Україну з метою навчання, здійснюється шляхом централізованого перерахування коштів вищими навчальними закладами Українському міжнародному центру «Освіта» Міносвіти на умовах і в порядку, визначеному Міносвіти разом з Мінфіном і Мінекономіки»* (1, с. 162).

Отже, згідно з сучасними нормами української літературної мови використання дієприкметникового звороту в освітніх документах почасти є доцільним, оскільки ним більш виразно підкреслюється ознака, а також його вживання дозволяє уникнути надмірного повторення сполучного слова *який (що)*, уживаного у підрядних реченнях на місці дієприкметникового звороту. Сучасні документи про освіту в основному послуговуються дієприкметниковими зворотами з дієприкметниками минулого часу (як активними, так і пасивними), дієприкметникові ж звороти з активним дієприкметником теперішнього часу майже не використовуються. На місці їх потенційного вживання, зокрема при перекладі з російської мови, спостерігаються конструкції у вигляді підрядних означальних речень.

2.3. Способи заміни активних дієприкметників у нормативно-директивних документах про освіту

Невластиві українській мові форми активних дієприкметників теперішнього часу є потужним джерелом її забруднення. Порівняно з помітними лексичними помилками похибки морфологічного плану є менш виразними, але від того вони не перестають бути вадами. «Відступи від морфологічних і синтаксичних норм української літературної мови знижують рівень культури мовлення ще більше, ніж лексичні огріхи» [51, с. 156], – зауважує О. Пономарів. Очищення мови від форм на *-чий* не вдається розв'язати протягом уже тривалого часу, оскільки слова на

взірець *існуючий, діючий, домінуючий* тощо давно і глибоко вкорінені в українську мову. Попри це вони залишаються чужими для її структури. Як зазначає С. Караванський, «розвиток цивілізації вимагає доцільних запозичень з будь-якої мови, в тому числі й з російської, але не можна толерувати запозичень, які карикатурно звучать. Вдаючись до калькування іншої мови, мова, яка калькує, занедбує свої власні мовотворчі можливості, висушує джерела своєї самобутності, і, як показує практика, – завмирає. Неоковирна лексика упосліджує саму мову, відбиває охоту вживати таку мову, бо це не мова Шевченка, Франка чи Лесі Українки, а штучне язичіє» [29, с. 153]. Згадані форми не властиві українській мові, а тому потребують заміни іншими мовними формами.

У досліджених нами документах про освіту використання активних дієприкметників теперішнього часу є нечастотним, напр.: «*виконуючий* обов'язки» (4, с. 20), «протокол підписується *головуючим*» (4, с. 30) «*постійнодіюча* експертна комісія» (4, с. 52) тощо.

На місці їх потенційного вживання спостерігаємо конструкції кількох типів:

1) у формі підрядного речення зі сполучним словом *яка*, напр.: «інформація, *яка міститься* у документах» (4, с. 3), «особа, *яка затвердила*» (4, с. 12) тощо. У залежності від способу вираження присудка, їх можна поділити на такі види:

- **з дієсловами теперішнього часу**, напр.: «терміни виконання, *які не потребують* додаткових вказівок» (4, с. 14); «слів і зворотів, *які не несуть* змістового *навантаження*» (4, с. 15); «печатка, *яка відтворює найменування*» (4, с. 22); «працівника, *який виконує* діловодні функції» (4, с. 4); «рішення, *які розміщуються* з абзацу» (4, с. 31); «питання, *які не стосуються* діяльності» (4, с. 32); «проректор, *який виконує* його обов'язки» (4, с. 33); «документа, *який засвідчує* виконання» (4, с. 24); «протягом періоду, *який охоплюють* документи справи» (4, с. 53), «посадова особа, *яка підписує*» (4, с. 9); «угодою, *яка вступає* в дію» (3, с. 14); «зміни та доповнення, *які оформляються*» (3,

с. 48); «договорів, *які розширюють* дію» (3, с. 96); «навичках, *які підтверджуються*» (3, с. 128); «питання, *що стосуються*» (3, с. 154); «студентом, *який вивчає* нові мови» (3, с. 160); «допомогу молоді, *яка перебуває* у місцях позбавлення волі» (1, с. 51); «заохочення роботодавців, *які беруть* на роботу випускників» (1, с. 52); «усунення перепон, *що заважають* доступу до медичного обслуговування» (1, с. 52); «закладах освіти, *які займаються* підготовкою спеціалістів» (1, с. 52); «тренерів-викладачів, *які проводять* роботу» (1, с. 55); «навчання для учнів, *які мешкають* у сільській місцевості» (1, с. 62); «виховання особистості, *яка усвідомлює* свою належність до спільноти» (1, с. 64); «вищих навчальних закладів, *які перебувають* в управлінні інших центральних органів» (1, с. 72); «центр очолює директор, *який призначається* на посаду керівника закладу» (1, с. 78); «крім тих, *що ідентифікують*» (2, с. 59); «вищий навчальний заклад державної форми власності, *який здійснює* на певних рівнях вищої освіти підготовку курсантів» (2, с. 2); «органу виконавчої влади, *який реалізує* державну політику» (2, с. 2); «компетентність, *яка визначає* здатність особи» (2, с. 3); «особи без громадянства, *які* постійно *проживають* в Україні» (2, с. 6); «особи, *які здобувають* вищу освіту» (2, с. 6); «атестація осіб, *які здобувають* ступінь магістра» (2, с. 10); «атестація осіб, *які здобувають* ступінь доктора філософії» (2, с. 10); «атестація осіб, *які здобувають* ступінь доктора наук» (2, с. 10); «дисертації осіб, *які здобувають* ступінь доктора» (2, с. 10); «особи, *які* професійно *здійснюють* наукову діяльність» (2, с. 8); «наукових результатів, *які забезпечують* розв'язання проблеми» (2, с. 9); «атестація осіб, *які здобувають* ступінь молодшого бакалавра» (2, с. 9); «юридичною особою, *яка діє* згідно з цим Законом» (2, с. 22); «колегію, *яка* на принципах прозорості *затверджує* рішення вчених рад» (2, с. 16); «кваліфікації осіб, *які здобувають* наукові ступені» (2, с. 23); «суб'єкт, який обрав свого представника» (2, с. 23); «експертів інституцій, *які забезпечують* якість вищої освіти» (2, с. 24); «науковим працівникам, *які працюють* на постійній основі» (2, с. 25); «підрозділу вищого навчального закладу, який провадить освітню діяльність»

(2, с. 28); «експертної ради, *який представляє* голова експертної ради» (2, с. 29); «рівні освітньої діяльності, *яка забезпечує* здобуття особами вищої освіти» (2, с. 30); «юридичних осіб, *які провадять* свою діяльність» (2, с. 31); «здобувачам вищої освіти, *які* відповідно до законодавства успішно *пройшли процедуру*» (2, с. 36); «виборні представники, *які представляють* наукових працівників» (2, с. 44); «працівники вищого навчального закладу, *які працюють* у цьому закладі» (2, с. 46); «у зв'язку з обставинами, *які унеможливлюють* виконання освітньої програми» (2, с. 59); «підрозділ, *який проводить* за певними ступенями вищої освіти підготовку» (2, с. 39); «органу виконавчої влади, *який забезпечує* формування» (2, с. 39); «громадських організації, *які діють* у вищому навчальному закладі» (2, с. 41);

- **зі зворотними дієсловами теперішнього часу**, напр.: «документи державного зразка для *осіб, які навчаються* за державним замовленням» (2, с. 12); «осіб, *які навчаються* за кошти фізичних осіб» (2, с. 12); «працівників та осіб, *які навчаються* у вищих навчальних закладах» (2, с. 15); «на підставі ліцензій, *які видаються* центральним органом» (2, с. 27); «положенням про факультет, *яке затверджується* вченою радою» (2, с. 42); «начальник, *який призначається* на посаду» (2, с. 42); «голова, *який обирається* таємним голосуванням» (2, с. 44); «органи самоврядування, *які обираються* шляхом прямого таємного голосування» (2, с. 47); «штатних працівників, *які обираються* відповідними працівниками» (2, с. 52); «положення, *яке затверджується* вищим колегіальним органом» (2, с. 51);

- **з дієсловами минулого часу**, напр.: «особи, *яка засвідчила* копію» (4, с. 23); «працівника, *який створив* документ» (4, с. 23); «навчальний заклад, *який заявив* про акредитацію» (1, с. 120); «особи, *які* успішно *пройшли* державну атестацію» (1, с. 93); «особи, *які не пройшли* державної атестації» (1, с. 93); «пенсіонерів, *які працювали* раніше в галузі освіти» (1, с. 103); «особам, *які пройшли* зовнішнє незалежне оцінювання» (1, с. 77); «навчально-виховні заклади, *які отримали* спеціальні дозволи» (1, с. 81); «уряди, *які підписали* цю Конвенцію» (3, с. 153); «сторона, *яка заявила* застереження» (3, с. 139); «тих

осіб, *які прибули* на навчання» (3, с.19); «офіційні опоненти, *які надали* позитивні висновки» (2, с. 10); «документ про вищу освіту видається особі, *яка* успішно *виконала* освітню програму» (2, с. 11); «особа, *яка працювала* на цій посаді» (2, с. 41); «органом громадського самоврядування, *який* його *обрав* на посаду» (2, с. 52); «особи, *які здобули* право навчатися» (2, с. 55); «осіб, *які пройшли* зовнішнє незалежне оцінювання» (2, с. 59); «особу, *яка виконала* конкретну сертифікаційну роботу» (2, с. 59); «обсягу випуску бакалаврів, *які навчалися* за кошти державного бюджету» (2, с. 79); «випуску магістрів, *які навчалися* за кошти державного бюджету» (2, с. 79); «осіб, *які* на конкурсних засадах *отримали* право навчатися» (2, с. 79);

- **з дієсловами майбутнього часу**, напр.: «спеціальність, *за якою будуть здобувати* вищу освіту» (2, с. 55); «доповнення, *які будуть оформлені*» (3, с. 24); «валютних коштів, *які надходитимуть*» (1, с. 95); «кількість осіб, *які* у поточному році *здобудуть* ступінь бакалавра» (2, с. 79); «кількості осіб, *які* у поточному році *здобудуть* ступінь магістра» (2, с. 79);

- **зі складеним іменним присудком,** напр.: «стандартами освіти, *які є* основою оцінки» (1, с. 92); «керівника вищого навчального закладу, *який є* її головою» (1, с. 134); «організацій осіб, *які є* близькими родичами» (1, с. 169); «правила користування для студентів, *які є* переможцями всеукраїнських олімпіад» (1, с. 99); «на підставі угоди, *яка є* нормативним актом» (1, с. 95); «товариства молодих вчених, *які є частиною* системи» (2, с. 50); «саморегулювання, *які є відкритими*» (2, с. 5); «окремий вид установи, *яка є юридичною особою*» (2, с. 2); «закону, *який набирає чинності*» (2, с. 84);

- **з модальним словом *мати,*** напр.: «навчальних закладів, *які мають* статус національного» (1, с. 120); «особи, *які мають* атестат про закінчення школи» (3, с. 99); «органом, *який має* відповідні повноваження» (3, с. 143); «закладів освіти і науки, *які мають* право на викладацьку роботу» (1, с. 99); «особа, *яка має* вчене звання» (1, с. 86); «прикладної проблеми, *яка має* загальнонаціональне значення» (2, с. 7); «осіб, які мають науковий ступінь» (2, с. 19); «навчального закладу, *який має* чинний сертифікат» (2, с. 29); «ради

вищого навчального закладу, *які мають* науковий ступінь» (2, с. 44); «особи, *які мають* ступінь магістра» (2, с. 64);

- **з модальним словом *могти,*** напр.: «до рівня освіти осіб, *які можуть розпочати* навчання» (2, с. 3); «результати навчання, *які можна* ідентифікувати» (2, с. 3); «кількість осіб, *яким* вищий навчальний заклад одночасно *може забезпечити* здобуття вищої освіти за певною спеціальністю» (2, с. 28); «вимоги до осіб, *які можуть займати* посади» (2, с. 64); «освітніх та інших послуг, *що можуть надаватися*» (2, с. 80). Подекуди модальне слово *могти* вживається із заперечною часткою *не*, напр.: «керівництво факультетом здійснює декан, керівництво навчально-науковим інститутом – директор, *які не можуть перебувати* на цих посадах більш як два строки» (2, с. 41); «керівництво кафедрою здійснює завідувач кафедри, *який не може перебувати* на посаді більш як два строки» (2, с. 42);

- **з модальними словамм *бажати, вважатися, мати (отримувати, здобувати) змогу (право), потребувати, становити,*** напр.: «навчальні заклади, *які бажають* вносити інформацію апро видані ними дипломи до Єдиної електронної бази» (2, с. 29); «заклади, *які бажають* видавати дипломи» (2, с. 29); «заклад, *який бажає* акредитувати освітню програму» (2, с. 29); «особа, *яка бажає* здобувати вищу освіту» (2, с. 55); «оцінювання для осіб, *які бажають* здобувати вищу освіту» (2, с. 57); «інформування осіб, *які бажають* здобути вищу освіту» (2, с. 58); «вибори *вважаються такими, що відбулися*, якщо участь у них взяли більше 50 відсотків загальної кількості осіб» (2, с. 52); «вага бала спеціальності, *що може становити* від 0 до 5 відсотків» (2, с. 55); «в обсязі, *що дає змогу* провадити професійну діяльність» (2, с. 61); «особа з інвалідністю, *яка потребує* додаткової підтримки» (2, с. 3); «реалізації права на вищу освіту особами, *які потребують* соціальної підтримки» (2, с. 6); «особи, які потребують додаткового захисту» (2, с. 6); «списки вступників, *які отримують право здобувати* вищу освіту» (2, с. 55); «не менше 15 відсотків осіб, *які мають право брати участь* у виборах» (2, с. 52); «члени збірних команд України, *які брали участь* у міжнародних

олімпіадах» (2, с. 56); «перелік інформації, *яка повинна* міститися у документах про вищу освіту» (2, с. 12);

- **дієприкметником із суфіксом -*н-*,** напр.: «студенту, *який відрахований* з вищого закладу освіти» (1, с. 129); «встановленої форми, *яка затверджена* Постановою» (1, с. 129); «сума коштів, *які перераховані* за контрактом» (1, с. 146); «особами офіцерського складу, *які відряджені* без виключення» (1, с. 185); «встановлення плати за освітні послуги, *яка не передбачена* відповідними документами» (1, с. 115); «підготовку з навчальних дисциплін, *які недостатньо забезпечені*» (1, с. 117); «з вищою освітою за спеціальностями, *які зазначені* в ліцензії» (1, с. 120); «університетів, *які розташовані* на території України» (3, с. 165); «прав, *які встановлені* Сторонами» (3, с. 187); «вступники, *які атестовані* з української мови» (1, с. 137); «студенти, *які залишені* на повторне навчання» (1, с. 151), «філію очолює керівник, *який підпорядкований* керівнику вищого навчального закладу» (2, с. 39), «особа, *яка* в установленому порядку *зарахована*» (2, с. 68), «об'єкти комунальної власності, *які надані в ордену* вищим навчальним закладам» (2, с. 87);

- **з дієслівною формою на** *-но, -то*, напр.: «орган, *якому* офіційно *доручено* ухвалювати» (3, с. 119); «особи без громадянства, *яким надано* статус біженця в Україні» (1, с. 155); «офіційний результат і визнання, *який отримано*» (2, с. 2); «особи, *яким надано* статус закордонного українця» (2, с. 6); «крім державного замовлення, *що розміщено* у вищих військових навчальних закладах» (2, с. 80);

2) у формі підрядного речення зі сполучним словом *що*, напр.: «документації, *що забезпечує* організацію процесів управління» (4, с. 7); «інформація, *що розміщується*» (4, с. 28); «документів, *що виготовляються*» (4, с. 7); «кореспонденція, *що надходить* до Університету» (4, с. 35). В залежності від способу вираження присудка, їх можна поділти на таки види:

- **з дієсловами теперішнього часу**, напр.: «нормативні акти, *що регулюють* правила і оформлення» (3, с. 13); «документи, *що свідчать* про

відповідні періоди» (3, с. 16); «нормативні акти, *що регулюють* правила» (3, с. 72); «підрозділу, *що реєструє*» (3, с. 10); «складові, *що відповідають* на питання» (4, с. 30); «заголовок, *що відповідає* на питання» (4, с. 31); «нормативні акти, *що регулюють* правила» (3, с. 105); «проектів, *що сприяють* розвиткові» (3, с. 108); «заклад, *що належить* до системи освіти» (3, с. 130); «відмінностей, *що не відповідають* встановленим вимогам» (3, с. 26); «усі спори, *що виникають* при застосуванні» (3, с. 24); «органу виконавчої влади, *що реалізує* державну політику» (2, с. 2); «в межах спеціальності, *що визначає* вимоги» (2, с. 3); «якість вищої освіти, *що відображає* її компетентність» (2, с. 3); «навчальному закладі, *що відповідає* стандартам» (2, с. 4); «платежів вищим навчальним закладам, *що провадять* таку діяльність» (2, с. 4); «права вищого навчального закладу, *що визначають* його автономію» (2, с. 4); «встановлено істини стосовно викликів, *що постають* перед державою» (2, с. 5); «диплома європейського зразка, *що містить* структуровану інформацію» (2, с. 11); «науковими установами, *що забезпечують* підготовку докторів» (2, с. 13); «навчальний план, *який визначає* перелік та обсяг навчальних дисциплін» (2, с. 14); «органи, *що здійснюють* управління» (2, с. 14); «співробітництво з питань, *що належать* до його компетенції» (2, с. 16); «вищих навчальних закладів, *що належать* до сфери їх управління» (2, с. 17); «документів, *що регулюють* внутрішню діяльність органу» (2, с. 19); «науково-методичні комісії, *що розробляють* стандарти освітньої діяльності» (2, с. 19); «органу виконавчої влади, *що забезпечує* формування політики у сфері економічного розвитку» (2, с. 19); «навчальних закладів України, *що належать* до сфери їх управління» (2, с. 20); «документи, *що підтверджують* відповідність заявника» (2, с. 27); «відокремлених підрозділів, *що провадять* освітню діяльність» (2, с. 28); «звертатися до органів, *що здійснюють* управління» (2, с. 37); «факультет навчального закладу, *що об'єднує* не менш, як три кафедри» (2, с. 37); «форма власності, *що провадить* освітню діяльність» (2, с. 38); «підрозділи, *що забезпечують* практичну підготовку» (2, с. 38); «органу виконавчої влади, *що забезпечує* реалізацію державної

політики» (2 с. 28); «документи, *що підтверджують* відповідність» (2, с. 29); «вищого навчального закладу, *що провадить* освітню діяльність» (2, с. 30); «навчальному закладу, *що забезпечує* проривний розвиток» (2, с. 33); «критеріїв, *що включають* показники, приведені до кількості працівників» (2, с. 33); «рівні права, *що становлять* зміст їх автономії» (2, с. 36); «заклад, *що готує* фахівців медичного профілю» (2, с. 38); «інститути післядипломної освіти, *що здійснюють* післядипломну освіту» (2, с. 38); «у тому числі тих, *що належать* територіальним громадам» (2, с. 38); «органу виконавчої влади, *що реалізує* державну політику» (2, с. 39); «організацій, що діють у системі вищої освіти» (2, с. 73); «об'єднань, *що провадять* наукову діяльність» (2, с. 73); «права, *що не суперечать* законодавству» (2, с. 37);

- **зі зворотніми дієсловами теперішнього часу**, напр.: «комітет, *що складається*» (3, с. 13); «вчених звань, *що видаються* в Україні» (3, с. 21); «окрім умов, *що стосуються* наявності відповідного документа» (3, с. 28); «вчені знання, *що видаються* уповноваженими державними органами» (3, с. 25); «атестат про освіту, *що видається* в Україні» (3, с. 50); «вчені звання, *що видаються* компетентними органами» (3, с. 47); «довідка, *що видається* вищими навчальними закладами» (3, с. 81); «організацій, *що займаються* питаннями освіти» (3, с. 133); «документів, *що розробляються*» (4, с. 3), «текст, *що складається* із двох частин» (4, с. 31); «діяльності, *що здійснюється* на принципах свободи» (2, с. 1); «накопичення кредитів, *що використовується* в Європейському просторі вищої освіти» (2, с. 2); «діяльність навчальних закладів, *що провадиться* з метою забезпечення здобуття вищої освіти» (2, с. 3); «спеціалізація, *що визначається* вищим навчальним закладом» (2, с. 3); «встановлення обмежень і привілеїв, *що визначаються* специфічними умовами» (2, с. 6); «кваліфікацією, *що підтверджується* висновками» (2, с. 6); «освітньо-професійний ступінь, *що здобувається* на початковому рівні» (2, с. 8); «освітній ступінь, *що здобувається* на першому рівні» (2, с. 8); «науковий ступінь, *що здобувається* на третьому рівні» (2, с. 8); «кваліфікація, *що складається* з інформації» (2, с. 11); «рішень, *що стосуються* регулювання

взаємодії» (2, с. 15); «навчання особи, *що складається* з інформації» (2, с. 11); «доступ осіб до інформації, *що міститься* електронній базі» (2, с. 13); «робочий навчальний план, *що затверджується* керівником» (2, с. 14); «освітньої діяльності, *що провадиться* вищими навчальними закладами» (2, с. 17); «якості вищої освіти, *що затверджуються* Національним агентством» (2, с. 21); «статусом, *що затверджується* Кабінетом Міністрів» (2, с. 22); «комітети, *що формуються* з числа членів Національного агентства» (2, с. 24); «кошти у розмірах, *що визначаються* Національним агентством» (2, с. 26); «положення, *що стосуються* особливостей утворення» (2, с. 31); «коштів державного бюджету, *що виділяються* на його утримання» (2, с. 33); «кошти, *що передбачаються* на утримання» (2, с. 34);

- **з модальним словом *мати,*** напр.: «крім вищих навчальних закладів, *що мають* статус національного» (2, с. 65); «наукову діяльність, *що має* важливе значення для науки» (2, с. 74); «реорганізація юридичних осіб, *що мають* сертифікати про акредитацію» (2, с. 30); «реорганізація юридичних осіб, *що мають* ліцензії на провадження» (2, с. 28); «навчальні заклади, *що мають* статус державних установ» (2, с. 87);

- **з дієсловами минулого часу**, напр.: «з особами, *що повернулися* з місць позбавлення волі» (1, с. 52); «податкових інспекцій, *яким присвоїли* персональні звання» (1, с. 173); «визнати таким, *що втратив чинність*» (4, с. 26); «назва вищого навчального закладу, *що видав* цей документ» (2, с. 11);

- **з дієприкметником із суфіксом *-н-,*** напр.: «свідоцтво, *що видане* компетентним органом» (3, с. 119); «форми власності та підпорядкування, *що акредитовані* за I – IV рівнями» (1, с. 132); «отримані за програмами, *що визнані* органами державної влади країни» (1, с. 165); «суб'єкти підприємницької діяльності, *що зареєстровані* в Україні» (1, с. 165); «слухачі, *що зараховані* для навчання» (1, с. 142); «ознайомлення з записами, *що внесені* до трудової книжки» (1, с. 177); «трудових договорів, *що зареєстровані* в установленому порядку» (1, с. 180); «напрямками, *що обумовлені* взаємною

домовленістю» (3, с. 108); «медико-біологічних дисциплін, *що були* ними *пропущені*» (1, с. 163); «інші правила, ніж ті, *що передбачені* національним законодавством» (2, с. 4); «виконання типових завдань, *що передбачені* для первинних посад у відповідній галузі професійної діяльності» (2, с. 7); «за зразками, *що визначені* Вченою радою» (2, с. 12); «програм підготовки магістрів, *що передбачені* Міжнародною стандартною кваліфікацією освіти» (2, с. 36); «підрозділи, діяльність яких *не заборонена* законом» (2, с. 38); «набувають додаткових прав, *передбачених* цим законом» (2, с. 86);

3) вживання конструкції типу *як такі, що,* напр.: «дипломи, *як такі, що дають право* на продовження освіти» (3, с. 31); «*як такі, що дають* право на продовження навчання» (3, с. 61); «*як такий, що дає право* на професійну діяльність» (3, с. 91);

4) вживання конструкції типу *як оплата*, *що передує*, напр.: «кошти, *отримані як оплата* робіт» (2, с. 26), «військового інституту *як підрозділу* вищого навчального закладу» (2, с. 67); «конкурсний бал обчислюється *як сума балів* за кожен сертифікат» (2, с. 55); «не пізніше 15 жовтня *року, що передує* року вступу» (2, с. 54);

5) вживання прикметників дієслівного походження на *-чий, -щий*, що втратили дієслівні ознаки (вид і час) і означають уже не дію, як дієприкметники, а сталу властивість когось або чогось, напр.: «*розпорядчих* документів» (4, с. 6), «*розпорядчої* частини» (4, с. 16), «*розпорядчий* акт» (4, с. 24), «у *констатуючій* частині» (4, с. 26);

6) вживання віддієслівних прикметників на *–льн-ий*, що «мають функцію призначення» [64, с. 87], напр.: «особа, *відповідальна* за діловодство» (4, с. 47); «*розмножувальної* техніки» (4, с. 41), «*розмножувальних* робіт» (4, с. 41). Однак вживання словосполучення «одержання *розмножувального* документа» (4, с. 41) вважаємо недоречним, оскільки, на нашу думку, правильним тут буде вживання пасивного дієприкметника «*розмножуваного*»; те ж саме стосується і наступного дієприкметникового ряду: «*засвідчувальний* напис» (4, с. 23), «*засвідчувального* напису справи» (4,

с. 56) (*той, що засвідчує* – активний дієприкметник) і «*засвідчуваний* напис» (4, с. 23) (*той, який засвідчують* – пасивний дієприкметник);

7) невиправданим, вважаємо, є вживання конструкції типу *вищестоящих* державних органів» (4, с. 6). Тут спостерігається калькування з російської мови; характерною ознакою подібних утворень є акцент на переважній процесуальності. Натомість український контекст не завжди потребує такої «дієслівності» [64, с. 87], бо «кожна мова має власні можливості, аби відображати різні картини світу. Копіювання моделей з інших мов свідчить не так про нестачу власних, як про згубне перенесення чужого способу мислення і сприйняття» [64, с. 87]. Слушною є думка, що непорозуміння між людьми виникають найперше не через незнання чужих мов, а через невміння думати рідною, тобто відіграють роль не внутрішньомовні, а позамовні чинники. Тому вказане сполучення слів, вважаємо, слід замінити іменниково-прикметниковим словосполученням «*керівних* державних органів»;

втрата дієприкметниковими формами ознаки дієслова і перехід у розряд прикметника, що виражає статичні ознаки, напр.: «*вихідної* документації» (4, с. 10), «*вихідних* документів» (4, с. 10), «*вихідної* кореспонденції» (4, с. 39), «*супровідний* лист» (4, с. 36), «*підсумковий* запис» (4, 55); «студентам, *які хворі* на туберкульоз» (1, с. 150); «правил, що *є чинними* на території України» (1, с. 156); «*провідні* університети мають у структурі дослідні інститути» (1, с. 189);

8) вживання іменників замість дієприкметникових сполук, напр.: «мають бути зазначені *виконавці*» (4, с. 26), «прізвища та ініціали *промовців*» (4, с. 30), «у радах *присудження*» (3, с. 170); «з урахуванням творчих та/або фізичних здібностей *вступників*» (2, с. 16).

Отже, в сучасній українській діловій мові активні дієприкметники фактично відсутні, що не є недоліком, а швидше – характерною рисою. У текстах нормативно-правових документів про освіту спостерігається їх заміна іншими граматичними формами, зокрема: підрядними реченнями зі

сполучним словом *яка* або *що*; конструкціями типу *як такі, що*; вживанням прикметників дієслівного походження на *-чий, -щий* та віддієслівних прикметників на *-льн-ий*; вживанням іменників замість дієприкметникових сполук.

Висновки до Розділу ІІ

Культура комунікації цілком залежить від відповідності між теоретичними знаннями й практичними мовленнєвими вміннями мовців, власне володіння мовними нормами. Однією з характерних норм для офіційно-ділового стилю є обмежене використання дієприкметників (в т.ч. й активних дієприкметників теперішнього часу), оскільки вони є тією особливою формою, з якою пов'язано багато проблем щодо нормативності їх вживання в українській мові взагалі й у документах про освіту зокрема. Відповідно до сучасних норм української ділової мови замість активних дієприкметників у освітніх документах вживаються прикметники з суфіксами *-льн-*, *-н-*, іменники, підрядні означальні речення, дієприслівникові звороти тощо, що сприяє уникненню нав'язаного свого часу калькування з російської мови та відновленню знищеної лінгвоцидом автентичної мовної норми.

При укладанні нормативно-правових документів мають враховуватися граматичні та орфографічні особливості пасивних дієприкметників, зокрема такі: у суфіксі пасивних дієприкметників вживається одна літера *-н-*; відсутність літер *-и- (-ї-)* у суфіксах пасивних дієприкметників, замість них завжди вживаються літери *-е- (-є-)*; уживання безособових дієслів на місці дієприкметників із часткою *-ся-*, оскільки подібні дієприкметникові утворення відсутні в українській мові.

Для сучасної української літературної мови нормативним є використання дієприкметникового звороту, оскільки за його допомогою вдається уникнути надмірного повторення сполучного слова *який (що)*, уживаного у підрядних реченнях на місці дієприкметникового звороту. Дієприкметникові звороти з активним дієприкметником теперішнього часу майже не використовуються, поступаючись підрядним означальним реченням; вживання дієприкметникових зворотів із дієприкметниками минулого часу (як активними, так і пасивними) допускається, оскільки за їх допомогою більш виразно підкреслюється ознака.

РОЗДІЛ ІІІ
СПЕЦСЕМІНАР «НОРМИ ВЖИВАННЯ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ У ДІЛОВОМУ МОВЛЕННІ (НА МАТЕРІАЛІ НОРМАТИВНО-ДИРЕКТИВНИХ ДОКУМЕНТІВ ПРО ОСВІТУ) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»

3.1. Мета і завдання спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»

У добу творення незалежної країни, у зв'язку із закріпленням Конституцією України статусу української мови як державної, питання культури мовлення набуває особливої ваги. Ширшим стає коло комунікантів, які в усному й писемному мовленні користуються українською мовою як рідною. Писемне спілкування в державному, суспільному, політичному, господарському житті, в ділових відносинах між організаціями та установами також ведеться українською. Це спричиняє появу чималої кількості помилок і на певний час знижує рівень культури мовлення в загальнонаціональному вимірі. Тому питання вивчення мови, вироблення мовного чуття набуває особливої ваги. Ступінь володіння мовою є мірою духовності, культури, гуманістично-державного мислення нашого сучасника.

Природно, що обличчя етнічної спільноти визначає мовна система її щоденного розмовного вжитку. Проте дуже важливу роль у житті народу відіграє ділова мова як засіб репрезентації ділової документації, вона є чинником, який сприяє консолідації етносу, знаряддям творення єдиної національної культури. Але невідповідність між теоретичними знаннями й практичними вміннями мовців негативно позначається на культурі їхнього мовлення. Щоб запобігти цьому, треба усвідомити необхідність вміння орієнтуватися в конкретній мовленнєвій ситуації, ураховуючи мовні норми.

Це, зокрема, стосується й уживання активних дієприкметників у мові нормативно-правових документів.

Вивченню характеру динаміки дієприкметників сприяють джерела ділового мовлення в цілому і документи про освіту зокрема.

Звернення паралельно до питання мовної норми з тією ж метою лише підтвердить чи спростує доцільність теоретичних надбань науковців щодо порушення теми доцільності вживання активних дієприкметників у ділових документах.

Таким чином, паралельні посилання на офіційно-ділові та наукові тексти дають змогу простежити явище в порівняльній площині, це збільшує вірогідність і достеменність зроблених висновків.

Для аналізу, опису та осмислення мовних змін, динаміки дієприкметника потрібне окреме комунікативне поле, практичний простір, на якому б зміни в мовній системі поставами в порівняльному аспекті і в еволюції.

Таким практичним полем для учасників спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)» є освітні документи, зокрема такі:

1. Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації / [за ред. проф. М. І. Панова]. Харків: Право, 2006. 688 с.
2. Закон України «Про вищу освіту». Київ: Правова єдність, 2015. 94 с.
3. Збірник нормативно-правових актів щодо взаємного визначення документів про освіту, наукові ступені та вчені звання / [за заг. ред. І. О. Вакарчука]. Київ: Знання, 2008. 199 с.
4. Інструкція з діловодства Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: СумДПУ, 2014. 99 с.
5. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / [авт. кол.: В. Андрущенко, М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін.]. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.

Вивчаючи питання нормативності вживання дієприкметників у ділових текстах, доречно провести практичне дослідження на матеріалі не тільки ділової документації, а й наукових учнівських робіт.

Мета спецсемінару – підвищення компетентності учнів через вивчення наукових поглядів на граматичні норми ділового стилю, лінгвістичний статус дієприкметника, культуромовний аналіз дієприкметникових одиниць, вживаних у ділових текстах, підтвердження здобутих теоретичних знань через їх опредмечення на сторінках нормативно-правових документів про освіту.

Завдання спецсемінару:

- окреслити позиції науковців щодо морфологічної природи дієприкметника;
- розглянути явище ад'єктивації як спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу;
- означити норми вживання дієприкметникових одиниць у діловому мовленні;
- простежити граматичні особливості вживання активних і пасивних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту;
- виявити способи заміни активних дієприкметників;
- дослідити доцільність уживання вказаних мовних одиниць у сучасних нормативних освітніх документах;
- підвищити усну та писемну культуру мовлення учнів.

У результаті вивчення спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»

Учні повинні знати:

1) сучасні підходи до визначення лінгвістичного статусу дієприкметника;
2) зміни у функціонально-стилістичному використанні активних і пасивних дієприкметників;

3) способи заміни дієприкметників-кальок їхніми українськими відповідниками.

Учні повинні вміти:

1) виявляти у ділових текстах дієприкметники з урахуванням сучасних тенденцій до їх вживання;

2) послуговуватись не кальками, а нормативними конструкціями, притаманними українській мові;

3) розпізнавати чинники, що мають деструктивний вплив на українську мовну практику щодо вживання дієприкметників;

4) робити аналітичний зріз динаміки вживання активних дієприкметників теперішнього часу.

3.2. Робоча навчальна програма спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)»

Зміст спецсемінару

Програма спецсемінару розрахована на

12 год. практичних занять

6 год. самостійної роботи.

Усього 18 год.

Програма спецсемінару

Дієприкметник як форма дієслова. Проблема термінології дієприкметника. Природа дієприкметника та його категоріальні ознаки: дискусії мовознавців. Ф. Буслаєв, В. Виноградов, І. Вихованець, Г. Гнатюк, А. Грищенко, К. Городенська, О. Курило, І. Кучеренко, О. Пєшковський, В. Русанівський, О. Синявський, Є. Тимченко, О. Шахматов та ін. про природу

дієприкметника. Три підходи до інтерпретації граматичного статусу дієприкметника.

Ад'єктивація дієприкметників як вид міжкатегоріальної транспозиції та спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу

Ад'єктивація як одне із актуальних проблемних питань розмежування частин мови. Історія дослідження явища ад'єктивації. Основні фактори ад'єктивації дієприкметників. Критерії виявлення ад'єктивованих значень у дієприкметників.

Норми вживання дієприкметників у документах

Мовна норма ділового стилю. Проблема нормалізації або стандартизації літературної мови. Основні тенденції динаміки розвитку мовної норми. Документ як основний вид ділового мовлення. Складні випадки вживання дієприкметників у освітянських нормативно-правових документах.

Дієприкметниковий зворот у документах про освіту

Дієприкметниковий зворот як напівпредикативна відокремлена конструкція і як чітко окреслена структурна одиниця ділового тексту. Внутрішні й зовнішні зв'язки тексту із дієприкметниковим зворотом, їх характер. Конструкції з підрядними означальними реченнями як спосіб заміщення дієприкметникових зворотів з активним дієприкметником теперішнього часу в ділових текстах. Доцільність використання дієприкметникового звороту в освітніх документах.

Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту

Активні дієприкметники теперішнього часу як вада ділового тексту. Способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту: 1) описовий зворот (у формі підрядного речення зі сполучним словом *яка*; у формі підрядного речення зі сполучним словом *що*); 2) прикметники дієслівного походження (віддієслівні прикметники на *-чий, -щий*, що втратили дієслівні ознаки і означають сталу властивість; віддієслівні прикметники на *-льн-ий*, що мають функцію призначення);

3) прикметники-синоніми; 4) однокореневі прикметники; 5) іменники замість дієприкметникових сполук (у формі називного чи родового відмінка, іменника з прийменником *для* або *щодо*, іменника-прикладки); 6) пасивні дієприкметники; 7) дієприслівникові звороти.

Структура програми навчальної дисципліни

Тема	**Аудиторні години**					
	Усього		Практичні	Самостійна робота		
I. Аудиторна робота						
Тема 1. Дієприкметникова парадигма в морфологічній системі сучасної української ділової мови	**2**		**2**			
Тема 2. Ад'єктивація дієприкметників як вид міжкатегоріальної транспозиції та спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу	**2**		**2**			
Тема 3. Норми вживання дієприкметників у документах	**2**		**2**			
Тема 4. Дієприкметниковий зворот у документах про освіту	**2**		**2**			
Тема 5. Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту	**4**		**4**			
Усього:	**12**		**12**			
II. Самостійна робота						
Тема 1. Інтерпретація морфологічної природи дієприкметника	**3**			**3**		
Тема 2.	**3**			**3**		

Проблеми граматичного вживання активних дієприкметників в освітніх документах						
Усього:	**6**			**6**		
IV. Контрольна робота						
Тести						
Усього:	**18**		**12**	**6**		

ТЕМИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Практичне заняття № 1

Тема: Дієприкметникова парадигма в морфологічній системі сучасної української ділової мови

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Дієприкметник як форма дієслова.
2. Проблема термінології дієприкметника.
3. Природа дієприкметника та його категоріальні ознаки: дискусії мовознавців.
4. Три підходи до інтерпретації граматичного статусу дієприкметника.

ІІ. Питання для практичного опрацювання:

1. Опрацювати статтю та підготувати тези:
   Шевченко С. П. Інтерпретація граматичного статусу дієприкметника в лінгвістичних працях XVII – XIX ст. Філологічні науки. 2013. С. 12 – 23.
2. Підготуватися до наукового обговорення проблеми основних підходів до визначення лінгвістичного статусу дієприкметника.

Практичне заняття № 2

Тема: Ад'єктивація дієприкметників як вид міжкатегоріальної транспозиції та спосіб уникнення активних дієприкметників теперішнього часу

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Ад’єктивація як одне із актуальних проблемних питань розмежування частин мови.
2. Історія дослідження явища ад’єктивації.
3. Основні фактори ад’єктивації дієприкметників.
4. Критерії виявлення ад’єктивованих значень у дієприкметників.
5. Способи уникнення активних дієприкметників теперішнього часу.

ІІ. Завдання для практичного опрацювання:

1. Опрацювати статтю:

Гнатюк Г. М. Ад’єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. Мовознавство. 1983. № 1. С. 19–29.

2. Перерахувати у вигляді тез основні фактори, що сприяють ад’єктивації дієприкметників у сучасній українській літературній мові.

3. Скласти таблицю «Способи уникнення активних дієприкметників теперішнього часу».

Практичне заняття № 3

Тема: Норми вживання дієприкметників у документах

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Мовна норма ділового стилю.
2. Проблема нормалізації або стандартизації літературної мови.
3. Основні тенденції динаміки розвитку мовної норми.
4. Документ як основний вид ділового мовлення.
5. Складні випадки вживання дієприкметників у освітянських нормативно-правових документах.

ІІ. Питання для практичного опрацювання:

1. Опрацювати статті та підготувати тези:

Магрицька І. В. На новий путівець шукай нові ноги. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 10–16.

Крижанівська О. В. До проблеми внормування українськомовної документної комунікації (морфологічний рівень). Наукові записки. Випуск 89. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. С. 66–79.

2. Розкрити тему нормативності вживання дієприкметників у документах про освіту у вигляді реферативного повідомлення.

Практичне заняття № 4

Тема: Дієприкметниковий зворот у документах про освіту

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Дієприкметниковий зворот як напівпредикативна відокремлена конструкція і як чітко окреслена структурна одиниця ділового тексту.
2. Внутрішні й зовнішні зв’язки тексту із дієприкметниковим зворотом, їх характер.
3. Конструкції з підрядними означальними реченнями як спосіб заміщення дієприкметникових зворотів з активним дієприкметником теперішнього часу в ділових текстах.
4. Доцільність використання дієприкметникового звороту в освітніх документах.

ІІ. Питання для практичного опрацювання:

1. Розкрити (у вигляді реферативного повідомлення) тему заміни дієприкметникових зворотів з активним дієприкметником теперішнього часу в ділових текстах підрядними означальними реченнями.
2. Підібрати приклади (10 – 15) до 2 і 3 питань з наукових статей.

Практичне заняття № 5

Тема: Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Активні дієприкметники теперішнього часу як вада ділового тексту.

2. Способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту:
   - описовий зворот (у формі підрядного речення зі сполучним словом *яка*; у формі підрядного речення зі сполучним словом *що*);
   - прикметники дієслівного походження (віддієслівні прикметники на *-чий, -щий*, що втратили дієслівні ознаки і означають сталу властивість; віддієслівні прикметники на *-льн-ий*, що мають функцію призначення);
   - прикметники-синоніми;
   - однокореневі прикметники;
   - іменники замість дієприкметникових сполук (у формі називного чи родового відмінка, іменника з прийменником *для* або *щодо*, іменника-прикладки);
   - пасивні дієприкметники;
   - дієприслівникові звороти.

II. Питання для практичного опрацювання:

1. Скласти таблицю відповідності дієприкметників-кальок та їх нормативних україномовних варіантів.
2. Підготувати 10–15 прикладів їх уживання в освітніх документах.

Самостійна робота № 1

Тема: Інтерпретація морфологічної природи дієприкметника

I. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Концепції мовознавців щодо статусу дієприкметника в морфологічній системі.
2. Еволюція назви поняття дієприкметник, його дефініції, класифікації у працях українських граматистів.

II. Питання для практичного опрацювання:

1. Зробити порівняльну таблицю поглядів українських і зарубіжним мовознавців щодо статусу дієприкметника в системі частин мови.

2. Підготувати список джерел, у яких висвітлюється питання еволюції назви поняття дієприкметник, його дефініції, класифікації у працях українських граматистів.

Самостійна робота № 2

Тема: Проблеми граматичного вживання активних дієприкметників в освітніх документах

І. Питання для теоретичного опрацювання:

1. Дискусії мовознавців навколо нормативності вживання активних дієприкметників в українській мові.
2. С. Каванський, Б. Антоненко-Давидович про способи уникнення невластивих українській мові дієприкметникових форм.
3. Особливості перекладу термінологічних конструкцій з дієприкметниками українською мовою з російської мови.
4. Засоби, рекомендовані науковцями для подання в українській діловій мові понять, позначуваних у російській мові дієприкметниками.

ІІ. Питання для практичного опрацювання:

1. Підготувати реферативне дослідження: «Особливості перекладу термінологічних сполук з дієприкметниковими одиницями з російської мови українською мовою».
2. Підготувати тези для дискусійного обговорення теми «Особливості граматичного вживання активних дієприкметників в українському діловому мовленні».

Контрольна робота 1

Тести

1. Дієприкметник – це _____.

2. Назва «дієприкметник» уперше була вжита:

а) С. Смаль-Стоцьким і Ф. Ґартнером;

б) І. Вихованцем і К. Городенською;

в) В. Виноградовим і О. Потебнею.

3. Дискусійність питань, що виникли навколо дієприкметника, була пов'язана із:

а) його назвою;

б) частиномовним статусом цих слів;

в) датою виникнення.

4. Перші слов'янські граматики подають відомості про те, що дієприкметник:

а) виведений із складу частин мови;

б) є однією із восьми частин мови;

в) не є частиною мови.

5. Твердження, що «дієприкметника у «малоросіян» зовсім немає» належить:

а) Г. Гнатюку;

б) О. Павловському;

в) О. Востокову.

6. «Змішану (гібридну) частину мови, проміжну між прикметником і дієсловом» у дієприкметнику вбачає:

а) Л. Булаховський;

б) І. Кучеренко;

в) Г. Гнатюк.

7. «Відносним (віддієслівним) прикметником» дієприкметник називає:

а) Л. Булаховський;

б) І. Кучеренко;

в) Г. Гнатюк.

8. Приберіть зайве твердження: Університетські та шкільні підручники традиційно кваліфікують дієприкметник як:

а) «неособову форму дієслова, яка відповідає на питання *який? яка? яке? які?* і поєднує в собі ознаки дієслова та прикметника»;

б) «різновид віддієслівного прикметника зі збереженою лише дієслівною категорією виду та диференційованою сукупністю прикметникових категорій роду, числа й відмінка»;

в) «особову форму дієслова, що виражає ознаку предмета за дією або станом».

9. І. Вихованець, стверджує, що за семантичними ознаками дієприкметник стоїть ближче до:

а) дієслова;

б) прикметника;

в) однаково близько між дієсловом і прикметником.

10. Думку про те, що дієприкметник «становить проміжну групу слів між дієсловом і прикметником» відстоював:

а) Л. Паламар;

б) І. Вихованець;

в) О. Микитюк.

11. У царині дієслова, оскільки вони використовують типову для цього формально-синтаксичну функцію присудка, перебувають:

а) лише синтетичні форми;

б) синтетичні й аналітичні форми;

в) лише аналітичні форми.

12. Досліджуючи історію становлення дієприкметника, наголошував на помітному «звуженні його вживання в напрямку до нашого часу» вчений:

а) Л. Булаховський;

б) О. Петебня;

в) І. Вихованець.

13. Процес переходу до класу прикметників, під час якого «дієприкметник втрачає дієслівні категорії часу, виду, стану, виражаючи постійну ознаку, але синтаксично він виконує атрибутивну і предикативну функцію» називається:

а) субстантивація;

б) ад'єктивація;

в) адвербіалізація.

14. Ад'єктивуючись, дієприкметники втрачають:

а) якісність;

б) відносний характер;

в) процесуальність.

15. На думку Ю. Шереха, критерієм ад'єктивованих значень має бути:

а) наявність залежних слів при дієприкметнику в даному контексті;

б) відсутність залежних слів при дієприкметнику в даному контексті;

в) неможливість сполучення із залежними словами в даному контексті.

16. Основою ад'єктивації дієприкметників вважаються:

а) тільки семантичний фактор;

б) **тільки** граматичний фактор;

в) семантичний і граматичний фактори.

17. Слова про те, що «дієслівність в одиничних дієприкметниках проявляється слабше, ніж в дієприкметникових зворотах, а тому відрив від залежних пояснювальних слів – найперша умова ад'єктивації» належать:

а) Д. Овсянико-Куликовському;

б) З. Сікорській;
в) Л. Калакутській.

18. На думку З. Сікорської, вид у пасивних дієприкметниках за певних умов виступає:

а) фактором стимулювання ад'єктивації;
б) фактором стримування ад'єктивації;
в) не впливає на процес ад'єктивації.

19. Мовна норма – це _____.

20. «Синтезом внутрішньомовних та позамовних чинників, що відображають напрям розвитку суспільства» мовну норму називає:

а) О. Забужко;
б) І. Фаріон;
в) С. Єрмоленко.

21. Аналіз мови українських грамот XIV – XV ст. щодо тогочасного ділового мовлення, за словами Л. Булаховського, підтверджує:

а) його народну основу;
б) його книжну основу;
в) відсутність у них задатків ділового мовлення.

22. У яких трьох різновидах стилю реалізуються основні функції ділового мовлення – вплив, повідомлення та спілкування:

а) законодавчому, дипломатичному та адміністративно-канцелярському;
б) законодавчому, конфесійному та адміністративно-канцелярському;
в) конфесійному та адміністративно-канцелярському, дипломатичному.

23. Основою службового документа є:

а) твердження;
б) текст;
в) повідомлення.

24. Думка про те, що для норм окремих функціональних стилів, зокрема й офіційно-ділового, характерним «є не тільки усвідомлення їх відмінностей з боку мовців, а високий ступінь їх обов'язковості» належить:

а) М. Пилинському;
б) М. Гінзбургу;
в) О. Крижанівській.

25. Установити відповідність між висловлюванням та його автором:

1) «Одна з таємниць надзвичайної чарівності нашої мови полягає у природному несприйнятті українцем «незграбних» активних дієприкметників, які не тільки штучно видовжують слова, а й утворюють звуки, які нагадують шипіння».	А) А. Бортняк

2) «Лексико-граматичною особливістю сучасної української мови є майже повна відсутність у ній активних дієприкметників теперішнього часу». Б) І. Фаріон

3) «Українська мова не знає активних дієприкметників на *-чий, (в)ший*». В) О. Курило

4) «Спорадичне вживання форм на *-чий* як дієприкметників слід віднести до явищ норми (традиції), що зв'язана з колишньою, а не сучасною системою». Г) М. Пилинський

26. Дієприкметниковий зворот – це _____.

27. Вказати правильне твердження:

а) У ділових паперах, що стосуються освіти, дієприкметниковий зворот, у переважній більшості, знаходиться в препозиції щодо означуваного слова, в безпосередньому з ним зв'язку і є відокремленим;

б) У ділових паперах, що стосуються освіти, дієприкметниковий зворот, у переважній більшості, знаходиться в постпозиції щодо означуваного слова, в безпосередньому з ним зв'язку і є відокремленим;

в) У ділових паперах, що стосуються освіти, дієприкметниковий зворот, у переважній більшості, знаходиться в препозиції щодо означуваного слова, в безпосередньому з ним зв'язку і є не відокремленим;

28. При перекладі українською мовою з російської мови речень, що містять дієприкметниковий зворот, його найкраще замінити:

а) дієприкметниковим зворотом;

б) одиничним дієприкметником;

в) підрядним означальним реченням.

29. Укажіть правильно побудоване речення:

а) «надання додаткових послуг громадянам, пов'язаних з проживанням у відомчих готелях (будинках, квартирах для приїжджих)»;

б) «надання громадянам додаткових послуг, пов'язаних з проживанням у відомчих готелях (будинках, квартирах для приїжджих)»;

в) «надання додаткових послуг, пов'язаних з проживанням у відомчих готелях (будинках, квартирах для приїжджих)» проживаючим громадянам.

Контрольна робота 2

Варіант 1

1. Провести міні-дослідження й написати короткий звіт (1 – 2 с.) за темою: «Особливості вживання активних дієприкметників теперішнього часу у нормативно-правових документах про освіту».
2. Дібрати із джерел приклади вживання активних дієприкметників теперішнього часу або конструкцій, що вживаються замість них.
3. Скласти таблицю нерекомендованих кальок і рекомендованих до вживання конструкцій.
4. Аргументовано довести думку, що уникання активних дієприкметників теперішнього часу в освітніх документах є нормативним для української мови.

Варіант 2

1. Провести міні-дослідження й написати короткий звіт (1 – 2 с.) за темою: «Складні випадки вживання пасивних дієприкметників у нормативно-правових освітніх документах».
2. Дібрати із джерел приклади вживання пасивних дієприкметників або конструкцій, що вживаються замість них.
3. Скласти таблицю граматичних та орфографічних особливостей пасивних дієприкметників, навести приклади рекомендованих до вживання конструкцій у нормативних документах.
4. Аргументовано довести думку, що в українському діловому мовленні пасивна конструкція, як правило, штучна.

Варіант 3

1. Провести міні-дослідження й написати короткий звіт (1 – 2 с.) за темою: «Дієприкметниковий зворот у документах про освіту».
2. Дібрати із джерел приклади вживання дієприкметникових зворотів або конструкцій, що вживаються замість них.
3. Скласти таблицю нерекомендованих кальок і рекомендованих до вживання конструкцій.

4. Аргументовано довести думку про доцільність вживання дієприкметникових зворотів в освітніх документах.

Варіант 4

1. Провести міні-дослідження й написати короткий звіт (1 – 2 с.) за темою: «Найпоширеніші способи заміни активних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту».
2. Дібрати із джерел приклади конструкцій, що вживаються замість активних дієприкметників теперішнього часу.
3. Скласти таблицю нерекомендованих кальок і рекомендованих до вживання конструкцій.
4. Аргументовано довести думку І. Фаріон про те, що «лексико-граматичною особливістю сучасної української мови є майже повна відсутність у ній активних дієприкметників теперішнього часу».

Варіант 5

1. Провести міні-дослідження й написати короткий звіт (1 – 2 с.) за темою: «Мовна норма ділового стилю».
2. Дібрати із джерел приклади нормативного вживання активних дієприкметників теперішнього часу та приклади, що порушують мовну норму.
3. Скласти таблицю нерекомендованих кальок і рекомендованих до вживання конструкцій.
4. Аргументовано довести думку М. Пилинського, що для норм окремих функціональних стилів, зокрема й офіційно-ділового, характерним «є не тільки усвідомлення їх відмінностей з боку мовців, а високий ступінь їх обов’язковості».

Висновки до Розділу ІІІ

У розділі окреслено мету та завдання спецсемінару «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)». Метою спецсемінару є підвищення компетентності учнів через вивчення наукових поглядів на граматичні норми ділового стилю, лінгвістичний статус дієприкметника, культуромовний аналіз дієприкметникових одиниць, уживаних у ділових текстах, підтвердження здобутих теоретичних знань через їх опредмечення на сторінках нормативно-правових документів про освіту.

Серед найголовніших завдань спецсемінару – визначення позиції науковців щодо морфологічної природи дієприкметника; дослідження граматичних особливостей вживання активних і пасивних дієприкметників у нормативно-правових документах про освіту; вивчення норм вживання дієприкметникових одиниць у діловому мовленні, доцільності їх вживання у сучасних нормативних освітніх документах; підвищення усної та писемної культури мовлення учнів.

У результаті вивчення спецсемінару учні будуть уміти: виявляти у ділових текстах дієприкметники з урахуванням сучасних тенденцій до їх вживання; розпізнавати чинники, що мають деструктивний вплив на українську мовну практику щодо вживання дієприкметників; послуговуватись нормативними конструкціями, притаманними українській мові; робити аналітичний зріз динаміки вживання активних дієприкметників теперішнього часу.

ВИСНОВКИ

Питання мови нормативно-правових документів про освіту нерозривно пов’язане з поняттям мовної норми. Мовна норма виконує роль своєрідного «мовного фільтра», рекомендує одні мовні засоби та відкидає інші. Порушення тих чи інших мовних норм спричиняє появу в усному і писемному мовленні різного роду помилок. Мова службових документів узагалі й освітніх зокрема має відповідати нормам сучасної української літературної мови і є показником культурного рівня її носія.

Рівень культури мовлення працівника освіти великою мірою виявляється в морфології, де питання нормативності тієї чи іншої форми визначається досить точно. Дієприкметник як елемент книжного мовлення є тією особливою формою, з якою пов’язано чимало проблем нормативності її вживання в українській діловій мові.

З функціонального погляду дієприкметник неоднорідний, граматично роздвоєний і розчленовується на прикметникові синтетичні й дієслівні аналітичні утворення. Синтетичні дієприкметникові форми входять до класу прикметників, бо вони виступають у типовій для прикметника присубстантивній позиції, виконують прикметникові формально-синтаксичні й семантико-синтаксичні функції; аналітичні дієприкметникові форми перебувають у сфері дієслова, бо вони вживаються в типовій для дієслова присудковій позиції, в яку їх переводять форми дієслівної морфеми-зв’язки *бути* або форми дієслівних напівзв’язок, які, з одного боку, нейтралізують прикметникові морфологічні категорії роду, числа та відмінка, а з іншого – стають виразниками власне дієслівних категорій часу і способу. Це означає, що аналітичні дієприкметникові форми виконують дієслівні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції.

Відзначаємо досить активні прояви ад’єктивація дієприкметників на сучасному етапі розвитку ділової мови, які охоплюють всі часово-станові групи, особливо пасивні дієприкметники минулого часу, що спричиняє до набуття дієприкметником якісного або відносного характеру ознаки, яку він

виражає, при цьому відбуваються деякі зрушеннями у семантиці поряд із повною або частковою втратою дієслівних категорій часу, виду, стану, дієслівного керування. Вважаємо ад'єктивацію способом уникнення активних дієприкметників теперішнього часу.

Розглянувши вживання дієприкметникових форм у діловому стилі, зокрема в нормативно-правових документах про освіту, констатуємо такі факти:

1. Активні дієприкметники в мові нормативно-директивних документів вживаються украй рідко, спостерігається тенденція до уникнення подібних мовних одиниць. Відсутність у нормативно-директивних документах активних дієприкметників – характерна риса сучасного українського ділового мовлення, пов'язана з народно-розмовною основою. Якщо тільки структура речення дає змогу уникнути їх уживання, то слід від них відмовитися. За сучасними нормами української ділової мови замість активних дієприкметників слід уживати прикметники, іменники, підрядні означальні речення, дієприслівникові звороти.

2. Застосовуючи наявну в українській мові систему граматичних правил, при перекладі з російської в освітніх документах можна уникнути мовних конструкцій, не притаманних українській мові. На відміну від інших мов, українська мова завжди надає переваги активним конструкціям над пасивними, уживаючи лише двокомпонентні конструкції з пасивними дієприкметниками в чітко зазначених випадках. Їй притаманна відсутність в суфіксі пасивних дієприкметників подвійної літери *-нн-;* невикористання у них літер *-и- (-ї-)*, натомість постійно вживаються літери *–е- (-є-)*; відсутність дієприкметників з часткою *-ся-* (замість них уживаються безособові дієслова).

3. Згідно із сучасними нормами української ділової мови почасти доцільним є використання в документації про освіту дієприкметникового звороту, оскільки він дозволяє уникнути надмірного повторення сполучного слова *який (що)*, уживаного у підрядних реченнях на місці дієприкметникового звороту. При цьому послуговуються

дієприкметниковими зворотами з дієприкметниками минулого часу (як активними, так і пасивними).

4. Використання активних дієприкметників теперішнього часу в нормативно-правових документах є нечастотним. На місці їх потенційного вживання спостерігаємо конструкції кількох типів: 1) описовий зворот (у формі підрядного речення зі сполучним словом *яка*; у формі підрядного речення зі сполучним словом *що*). Такий спосіб заміщення активних дієприкметників у досліджуваних нами документах є найуживанішим. Роль предикативної частини підрядного речення виконують здебільшого дієслова теперішнього і минулого часу, рідше – дієслова майбутнього часу, а також безособові дієслова та дієслівні форми на *-но, -то*; 2) прикметники дієслівного походження (віддієслівні прикметники на *-чий, -щий*, що втратили дієслівні ознаки і означають сталу властивість; віддієслівні прикметники на *–льн-ий*, що мають функцію призначення); 3) прикметники-синоніми; 4) однокореневі прикметники; 5) іменники замість дієприкметникових сполук (у формі називного чи родового відмінка, іменника з прийменником *для* або *щодо*, іменника-прикладки); 6) пасивні дієприкметники; 7) дієприслівникові звороти.

За результатами дослідження було розроблено спецсемінар «Норми вживання дієприкметників у діловому мовленні (на матеріалі нормативно-директивних документів про освіту) для гімназій для талановитих та творчо обдарованих дітей (11 клас)», метою якого є підвищення компетентності учнів через вивчення наукових поглядів на граматичні норми ділового стилю, лінгвістичний статус дієприкметника, культуромовний аналіз дієприкметникових одиниць, вживаних у ділових текстах, підтвердження здобутих теоретичних знань через їх опредмечення на сторінках нормативно-правових документів про освіту. До найголовніших завдань спецсемінару належать, зокрема, такі: визначення позиції науковців щодо морфологічної природи дієприкметника; дослідження граматичних особливостей вживання активних і пасивних дієприкметників у нормативно-правових документах про

освіту; вивчення норм вживання дієприкметникових одиниць у діловому мовленні, доцільності їх вживання у сучасних нормативних освітніх документах; підвищення усної та писемної культури мовлення учнів.

Серед очікуваних результатів спецсемінару – знання сучасних підходів до визначення лінгвістичного статусу дієприкметника, змін у їх функціонально-стилістичному використанні та способів заміни дієприкметників-кальок їхніми українськими відповідниками; вміння виявляти у ділових текстах дієприкметники з урахуванням сучасних тенденцій до їх вживання; розпізнавати чинники, що мають деструктивний вплив на українську мовну практику щодо вживання дієприкметників; послуговуватись нормативними конструкціями, притаманними українській мові; робити аналітичний зріз динаміки вживання активних дієприкметників теперішнього часу.

Таким чином, результати дослідження «Дієприкметник в освітній документації: особливості граматичної норми» сприятимуть унормованості українського ділового мовлення, уникненню різного роду помилок, пов’язаних із вживанням дієприкметникових одиниць, оскільки мова службових документів, в т.ч. й документів про освіту, є показником культурного рівня мовця як носія рідної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Азарова Л. Є. Українська мова. Складні вживання (найновіші рекомендації): навчальний посібник. Вінниця: ВНТУ, 2010. 90 с.

2. Антоненко-Давидович Б. С. Як ми говоримо / уклад. Я. Б. Тимошенко. Київ: Либідь, 1991. 254 с.

3. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 331 с.

4. Білодід І. К. Українська літературна мова другої половини XIV, XVII і XVIII ст. *Курс історії української літературної мови.* Київ: Наук. думка, 1958. С. 102–105.

5. Бойко В. М. Граматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: навч. посібник. Київ: Академвидав, 2014. 240 с.

6. Бойко В. М. Сучасна українська літературна мова. Морфологія: навч.-метод. посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. Миколи Гоголя, 2004. 136 с.

7. Бортняк А. В. Ну що, здавалося б, слова: Бесіди про культуру української мови. URL: http://www.ukrcenter.com.

8. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Київ: Наук. думка, 1956. С. 28–43.

9. Булаховський Л. А. Стилістичні засоби мови: лекції з основ мовознавства. *Вибрані праці: у 5 т.* Київ: Наукова думка, 1975. Т. 1. 495 с.

10. Винокур Г. О. Культура языка. URL: http://www.bookvoed.ru.

11. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови. Київ: Університетське видавництво «Пульсари», 2004. 398 с.

12. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наукова думка, 1988. 384 с.

13. Волкотруб Г. Й. Стилістика ділової мови: навчальний посібник. Київ: МАУП, 2002. 208 с.

14. Востоков А. Х. Русская грамматика. URL: http://static.my-shop.ru.

15. Герасименко О. В. Ізмаїл Срезневський – український письменник на службі російської науки. URL: http://vsiknygy.net.ua/person.

16. Гінзбург М. В. Нормативним документам – нормальну термінологію. *Урок української.* 2012. № 3. С. 16–18.

17. Гнатюк Г. М. Ад'єктивація дієприкметників у сучасній українській літературній мові. *Мовознавство.* 1983. № 1. С. 19–29.

18. Глущик С. В. Сучасні ділові папери: навч. посіб. 4-те вид., переобл. і допов. Київ: АСК, 2008. 400 с.

19. Гнатюк Г. М. Дієприкметник в сучасній українській літературній мові. Київ: Наукова думка, 1982. 248 с.

20. Головащук С. І. Словник-довідник з українського літературного слововживання. Київ: Рідна мова, 2000. 498 с.

21. Гончар О. Т. Нариси, статті, листи, есе, дослідження. URL: uk.wikipedia.org›wiki.

22. Грищенко А. П. Сучасне українське ділове мовлення. Київ: Вища школа, 1997. 310 с.

23. Ділова українська мова: навчально-методичний посібник / укл. В. Л. Красюк. Черкаси: Вид-во РГ «Фламінго», 2002. 145 с.

24. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. Київ: Наукова думка, 2001. 678 с.

25. Зубков М. Г. Сучасне ділове молення. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2007. 448 с.

26. Зубков М. Г. Сучасна українська ділова мова: підруч. для вищ. та серед. навч. закладів. 9-те вид., випр. і доц. Харків: ФОП, 2009. 400 с.

27. Івченко М. П. Граматика української мови. Київ: Вид-во Київського державного ун-ту ім. Т. Г. Шевченка, 1955. 443 с.

28. Калакуцкая Л. П. Адъективация причастий в современном русском языке. Москва: Наука, 1971. 227 с.

29. Караванський С. К. Пошук українського слова, або боротьба за своє національне «Я». Київ: Вид. центр «Академія», 2001. 362 с.

30. Кацавець Р. К. Ділова мова: сучасний вимір: підручник. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 196 с.

31. Книш А. А. Нарис сучасної української літературної мови. URL: http://korolenko.kharkov.com.

32. Козачук Г. О. Українська мова для абітурієнтів. Київ: Вища школа, 1995. 268 с.

33. Копиленко А. Я. Базовий граматичний довідник з української мови для слухачів Центру академічного вивчення та викладання української мови до практичних занять з дисципліни «Українська мова». Севастополь: СевНТУ, 2010. 76 с.

34. Косенко Н. Я. Сучасне українське ділове мовлення: навч. посібн. для ВНЗ. Харків: Школа, 2010. 416 с.

35. Крижанівська О. В. До проблеми внормування українськомовної документної комунікації (морфологічний рівень). *Наукові записки*. Вип. 89. Серія: Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. С. 66–79.

36. Кротевич Є. В. Словник лінгвістичних термінів. Київ: Наук. думка, 1957. 484 с.

37. Курс лекцій з ділової української мови / укл. Н. А. Грозовська. Запоріжжя: ЗДУ, 2000. 113 с.

38. Кучеренко І. К. Граматична характеристика дієприкметника і його місце в системі частин мови. *Мовознавство.* 1967. № 4. С. 12–20.

39. Лещенко Л. М. До питання перекладу українською мовою російських дієприкметників. *Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури.* 2011. Вип. 2. С. 14–19.

40. Магрицька І. В. На новий путівець шукай нові ноги. *Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей).* Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. С. 10–16.

41. Микитюк О. С. Сучасна українська мова: самобутність, система, норма: навч. посібник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. 440 с.

42. Муромцева О. Г. Культура мови вчителя: курс лекцій. Харків: Гриф, 1998. 208 с.

43. Огієнко І. І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 293 с.

44. Овсянико-Куликовський Д. Н. Грамматика русского языка. Москва: Тип. Сытина, 1907. 237 с.

45. Павловский А. П. Грамматика малороссийского наречия. URL: http://litopys.org.ua.

46. Паламар Л. М. Мова ділових паперів практ. посібн. Київ: Либідь, 2000. 296 с.

47. Пауль Г. Принципы истории языка. Москва: Издат. иностр. литературы, 1960. 520 с.

48. Плотницька І. М. Ділова українська мова: навч. посібн. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 256 с.

49. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наукова думка, 1976. 394 с.

50. Пономарів О. Д. Мовностилістичні поради. *Урок української.* 2002. № 3. С. 25–27.

51. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови. Тернопіль: Навчальна книга-Богдан, 2000. 298 с.

52. Потебня О. О. Актуальні питання мови та культури: збірник наукових праць. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2004. 361 с.

53. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1. Москва: Наука, 1958. 536 с.

54. Сікорська З. Є. Дієприкметникові одиниці як вада тексту. *Дивослово.* 2009. № 11. С. 35–38.

55. Співак О. С. Як уникнути невластивих українській мові форм активних дієприкметників теперішнього часу? *Урок української.* 2001. № 5. С. 23–26.

56. Смотрицький М. Граматика / за ред. В. В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 111 с.

57. Стиль і час: хрестоматія / за заг. ред. Д. Г. Білоуса. Київ: Наукова думка, 1983. 248 с.

58. Сучасна українська літературна мова / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. 577 с.

59. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. Київ: Вища школа, 1997. 488 с.

60. Сучасна українська літературна мова / за ред. М. Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2001. 430 с.

61. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / за ред. І. К. Білодіда. Київ, 1973. 548 с.

62. Ужевич І. П. Граматыка Словенская написана прєзъ Іωанна Ужєвича слованина. Київ: Наук. думка, 1970. 113 с.

63. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), М. П. Зяблюк та ін. Київ: Українська енциклопедія, 2000. 752 с.

64. Фаріон І. Д. Мовна норма: знищення, пошук, віднова (культура мовлення публічних людей). Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 332 с.

65. Шевченко С. П. Інтерпретація граматичного статусу дієприкметника в лінгвістичних працях XVII – XIX ст. *Філологічні науки.* 2013. С. 12–23 с.

66. Шевчук С. В. Українське ділове мовлення: навч. посібник. Київ: Літера ЛТД, 2001. 480 с.

67. Шерех Ю. Г. Головні правила українського правопису. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 318 с.

68. Яворська Г. Л. Перспективна лінгвістика як дискурс. Мова. Культура. Влада. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2000. 329 с.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вища освіта. Нормативно-правові акти про організацію освіти у вищих навчальних закладах III – IV рівнів акредитації / за ред. проф. М. І. Панова. Харків: Право, 2006. 688 с.

2. Закон України «Про вищу освіту». Київ: Правова єдність, 2015. 94 с.

3. Збірник нормативно-правових актів щодо взаємного визначення документів про освіту, наукові ступені та вчені звання / [за заг. ред. І. О. Вакарчука]. Київ: Знання, 2008. 199 с.

4. Інструкція з діловодства Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка. Суми: СумДПУ, 2014. 99 с.

5. Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів / В. Андрущенко, М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. 320 с.